

Like sikkert som snø

ó arbeidskvalifisering som del av soning

av

Lise Lien og Terje Olsen

NF-rapport nr.

ISBN-nr.: 978-82-7321-

ISSN-nr.: 0805-4460

REFERANSESIDE

- Rapporten kan også bestilles via nf@nforsk.no

Tittel Like sikkert som snø ó arbeidskvalifisering som del av soning	Offentlig tilgjengelig: Ja	NF-rapport nr.:
	ISBN nr. 978-82-7321-	ISSN 0805-4460
	Ant. sider og bilag:	Dato: November 2008
Forfattere Lise Lien og Terje Olsen	Prosjektansvarlig (sign): Lise Lien	
	Forskningsleder : Willy Lichtwarck	
Prosjekt Arbeidskvalifisering som del av soning ó domfeltes vurderinger og erfaringer	Oppdragsgiver FARVE ó Forsøksmidler arbeid og velferd (NAV) og Justis- og Politidepartementet	
	Oppdragsgivers referanse Greta Støre (FARVE) Suzanne Five (Justis- og Politidepartementet)	
Sammendrag Rapporten drøfter resultatene av et forskningsprosjekt om ulike sider ved arbeid og yrkeskvalifisering i forbindelse med aktivitetsplikten under soning av dommer i norske fengsler. Fokuset er spesielt rettet mot innsattes vurderinger og erfaringer med deltakelse i de ulike former arbeidstilbud som tilbys domfelte. Målet har vært å utvikle kunnskap om hvilke faktorer som påvirker muligheter, vurderinger og valg av arbeidstilbud og muligheter til yrkeskvalifisering under soning. Fire begreper oppsummerer det vi betrakter som de viktigste utfordringene for arbeidsdriften, sett opp mot de målene sektoren selv har formulert. De fire begrepene er relevans, forankring, kontinuitet og sammenheng.	Emneord Fengsel Kriminalomsorg Straff Arbeid Arbeidsmarked Yrkesrettet rehabilitering Sosial velferd	
	Keywords Prison Work Employment Vocational rehabilitation Social welfare	
Andre rapporter innenfor samme forskningsprosjekt/program ved Nordlandsforskning	Salgspris NOK	

Nordlandsforskning utgir tre skriftserier, rapporter, arbeidsnotat og artikler/foredrag. Rapporter er hovedrapport for et avsluttet prosjekt, eller et avgrenset tema. Arbeidsnotat kan være foreløpige resultater fra prosjekter, statusrapporter og mindre utredninger og notat. Artikkel/foredragsserien kan inneholde foredrag, seminarpaper, artikler og innlegg som ikke er underlagt copyright rettigheter.

FORORD

Ved Nordlandsforskning har vi gjennom flere år jobbet med studier av marginaliseringsprosesser i arbeidslivet. I 2007 gjennomførte vi en spørreundersøkelse rettet til ledere og ansatte i arbeidsdriften ved samtlige av landets fengsler, med spørsmål om deres vurdering og holdninger til dagens situasjon innen arbeidsdriften. Resultatene fra spørreundersøkelsen var den direkte foranledningen til den studien vi presenterer her. I de senere årene har også flere andre temaer og problemstillinger knyttet til rettsikkerhet, juridifisering og soningsformer vokst frem som et studiefelt ved Nordlandsforskning. Det handler eksempelvis om rettsikkerhet for særlig utsatte grupper, forsøk med alternative straffereaksjoner overfor unge lovbrytere og studier av økende rettsliggjøring på ulike samfunnsområder. Den studien vi presenterer her kan ses som å kombinere to viktige forskningstemaer ved vårt institutt. Studien er samfinansiert av programmet öForskningsmidler arbeid og velferdö (FARVE) i NAV og Kriminalomsorgsavdelingen i Justis- og Politidepartementet. Vi takker begge instanser for midler til å gjennomføre studien.

Underveis har vi gjort enkelte avgrensninger, konkretisert uvalget av fengsler og drøftet utkastet til denne rapporten med en referansegruppe for prosjektet. Gruppen har bestått av Hilde Furevold (FARVE, NAV), Suzanne Five (Justisdepartementet), Ole L. Andersen og Richard Ormerod (begge WayBack), samt Torfinn Langelid (Fylkesmannen i Hordaland). Vi vil takke alle for inspirerende og lærerike diskusjoner underveis. Suzanne Five har dessuten lest nøye gjennom flere versjoner av rapportutkastet og gitt tilbakemeldinger både på faglige spørsmål, terminologi og korrektur. En spesiell takk til henne for dette. Tusen takk også til vår gode kollega Cecilie Høj Anvik, som underveis har saumfart og kommentert flere rapportutkast. Alle formuleringer og konklusjoner er det naturligvis forfatterne selv som har ansvaret for.

I de fengslene vi har gjort datainnsamling, vil vi takke de kontaktpersoner som har hjulpet oss med å koordinere intervjuer, satt opp avtaler, tatt oss imot og vist oss rundt. Den aller største takken går til informanter og kontaktpersoner blant innsatte og ansatte, som har brukt av sin tid til å snakke med oss, og vist oss stor tillit ved å fortelle om sine erfaringer, vurderinger og opplevelser av sin hverdag. Uten deres hjelp og tillit hadde det vanskelig kunnet skrive noe som helst.

Bodø, november 2008.

INNHOOLD

FORORD	2
SAMMENDRAG	5
SUMMARY	9
1. INNLEDNING	14
1.1 BAKGRUNN OG PROBLEMSTILLINGER	14
1.2 VÅRT UTGANGSPUNKT OG PERSPEKTIV	18
2. METODE OG DESIGN	23
2.1 UTVALG AV FENGLER	24
2.2 OM INTERVJUENE	25
2.3 SKJEVHETER I UTVALGET	27
2.4 FORSKNINGSETISKE HENSYN OG ANONYMISERING	28
3. ARBEIDSDRIFT OG RAMMEBETINGELSER	30
3.1 RAMMEBETINGELSER Ó SENTRALE FØRINGER OG LOKALE MULIGHETER	30
3.2 STRAFFEJENNOMFØRINGSLOVEN	33
3.3 ARBEIDSTILBUDENE TIL KVINNER	36
3.4 MATERIELLE STRUKTURER OG ØKONOMI	37
3.5 SIKKERHETSnivå	39
4. FENGSELETS MANGE FUNKSJONER	41
4.1 SIKKERHET OG AVSKREKKING	41
4.2 KVALIFISERINGSARENA	43
4.2.1 Skole	47
4.2.2 Programvirksomhet	48
4.3 SOSIALISERINGS- OG ENDRINGSSARENA	50
4.4 OMSORGS- OG HELSEARENA	54
4.5 OPPBEVARINGS-/OPPSAMLINGSARENA	55
4.6 OPPSUMMERING	58
5. HVERDAGEN I FENGSEL	60
5.1 TIDEN SOM GÅR	60
5.2 KONTROLL OG VILKÅRLIGHET	62
5.3 SAMMENHENG OG RELEVANS	64
5.4 Å BLI TATT PÅ ALVOR	66
5.5 TILLIT	68
5.6 SELVTILLIT	72
5.7 KVINNENES SITUASJON	74
5.8 OPPSUMMERT	77

6. YRKESREHABILITERENDE INNSATSER I FENGSELENE ó INNSATTES OG ANSATTES ERFARINGER	78
6.1 VIRKEMIDLER FOR Å MOTVIRKE NY KRIMINALITET	78
6.2 KONTAKTBETJENTORDNINGEN	78
6.3 INNSATTE OM KONTAKTBETJENTORDNINGEN	80
6.4 KONTAKTBETJENTER OG VERKSMESTRENE OM KONTAKTBETJENTORDNINGEN.....	83
6.5 FREMTIDSPLANER	86
6.6 OPPSUMMERING	89
7. SAMARBEIDET MED ANDRE AKTØRER	90
7.1 INNSATTES ERFARINGER AV SAMARBEIDET	91
7.2 ANSATTES OPPLEVELSER AV SAMARBEIDET	93
7.3 SAMARBEIDET MED SOSIAL- OG HELSETJENESTENE.....	96
7.4 SAMARBEIDET MED LOKALT NÆRINGSLIV	97
7.5 SAMARBEIDET MELLOM SKOLE OG ARBEIDSDRIFT.....	99
7.6 OPPSUMMERING	100
8. OPPSUMMERENDE DRØFTING.....	102
REFERANSER	109
VEDLEGG 1.....	113

SAMMENDRAG

I rapporten drøftes resultatene av et forskningsprosjekt knyttet til ulike sider ved arbeid og yrkeskvalifisering i forbindelse med soning i norske fengsler. Bakgrunnen for denne studien er den såkalte aktivitetsplikten i forbindelse med soning. Alle som soner dommer i norske fengsler har en aktivitetsplikt på dagtid hvor de kan velge mellom blant annet arbeid, skole og enkelte andre aktiviteter spesifisert i Straffegjennomføringsloven. I følge etatens egne tall, velger opp mot 75 prosent av de innsatte en eller annen form for arbeid. Tidligere var slikt arbeid først og fremst forbundet med dets avskrekkende funksjoner, mens Kriminalomsorgens målsettinger for dagens arbeidsdrift er formulert som å tilføre ferdigheter og kunnskaper og bedre muligheter for inntektsgivende arbeid etter endt soning. Det finnes imidlertid lite forskningsbasert kunnskap om hvordan dette arbeidet oppfattes av innsatte, hvilke formål det har, sett fra deres perspektiv, og i hvilken grad det reelt oppleves som kvalifiserende. Målet med prosjektet har vært å utvikle bredere kunnskap på dette feltet.

Problemstillingene har vært:

Hvilke sammenhenger inngår arbeidet under soning i, for eksempel når det gjelder domfeltes tidligere skole-/yrkesbakgrunn og tanker om livet etter soning?

Hvilke vurderinger ligger til grunn for domfeltes valg av yrkeskvalifiserende arbeid/aktivitet som del av soningsforløpet?

Hvilke ønsker og behov har de domfelte når det gjelder aktivitetsplikten? Og hvilke erfaringer gjør de seg underveis?

I hvilken grad, og på hvilke måter, inngår dagens aktivitetsplikt i yrkeskvalifisering for det sivile samfunnet etter soning?

Den metodiske tilnærmingen har vært personlige intervjuer med innsatte og ansatte. Til sammen har vi intervjuet 45 innsatte og 31 ansatte i ni forskjellige fengsler i ulike deler av landet. De ni fengslene har ulik sikkerhetsnivå, produksjon og størrelse, og omfatter både mannsfengsler, kvinnefengsler og mannsfengsler med egne kvinneavdelinger.

Samlet sett utgjør arbeidsdriften i norske fengsler et mangesidig fenomen, preget delvis av produksjon og salg i et marked, eksempelvis i form av trevareproduksjon, mekanisk produksjon, og kunst- og håndverksproduksjon, men også av oppgaver knyttet til fengslets interne drift, slik som vaskeri, kantine og vaktmesterarbeid. De innsatte mottar en lønn for sin innsats, som i 2008 utgjør 53 kroner per dag.

Selv om det er store lokale forskjeller synes arbeidsdriften sett under ett å gi et bilde av en sektor som delvis er preget av rutiner, produksjon for markedsmessig hensyn, trang økonomi og ensformighet, men i en viss grad også av oppfinnsomhet og nytenkning. Et hovedinntrykk fra feltarbeidene er likevel at fengslenes arbeidsdrift representerer et viktig potensial for å skape, legge til rette og gjennomføre yrkesrettet kvalifisering for de innsatte som selv ønsker det. Her er det variasjoner mellom fengslene i hvordan disse mulighetene utnyttes i dag, og hva slags muligheter innsatte reelt sett har.

Intervjuene med de innsatte gjenspeiler at de har en rekke ulike og sammensatte grunner til å velge arbeid i aktivitetsplikten. For noen handler det om sysselsetting; å ha noe å holde på med å få tiden til å gå. Dette er slett ikke en uvesentlig funksjon, fordi tiden erfares svært annerledes for den som soner. Enkelte referer til at arbeidet öholder tankene vekkö eller at arbeidet gjør at man blir sliten og får sove om natta. I noen tilfeller refereres det også til arbeidet som å öskaffe seg et friromö, med litt mindre kontroll og litt mer autonomi. Dette gjelder særlig innsatte i såkalte tillitsjobber knyttet til fengselsdriften, der det å ha en tillitsjobb innebærer en mulighet til litt større bevegelsesfrihet og litt større mulighet til å ta selvstendige avgjørelser. Flere peker også på at arbeidet gir en viktig mulighet til å være sammen med andre og fungere sosialt. For en del av de vi har møtt, representerer deltakelse i arbeid en kvalifisering for yrkeslivet etter soning i en eller annen forstand.

Sett under ett kan innsattes fortellinger om sine erfaringer med arbeidsdriften som ledd i yrkeskvalifisering oppsummeres i fire begreper. Disse fire begrepene summerer opp det vi betrakter som de viktigste utfordringene for arbeidsdriften innen dagens kriminalomsorg, sett opp mot de målene sektoren selv har formulert. De fire begrepene er relevans, forankring, kontinuitet og sammenheng. Nedenfor vil vi kort utdype dette.

Relevans

Et tema som går igjen i intervjuene er den relevans og nytte informantene ser i det som gjøres i hverdagen i ulike former for arbeidsdrift. Noen innsatte opplever at hverdagen i arbeidsdriften har stor relevans i forhold til livet etter endt soning, mens andre innsatte gir uttrykk for det motsatte. Et differensiert arbeidsliv skaper på denne måten utfordringer for relevant arbeidsdrift. Ökt utdanningsnivå i befolkningen innebærer også endringer i utdanningsnivået blant de innsatte. Informantene blant de ansatte referer også til at gruppen av innsatte i dag representerer et videre spekter av yrker og utdanninger, enn hva som var tilfelle tidligere. Dersom målsettingene om å styrke innsattes muligheter til arbeid etter

løslatelse skal realiseres, vil det blant annet innebære økt fleksibilitet og aktualisering i forhold til dagens arbeidsliv.

Forankring

Begrepet forankring viser her til betydningen av at innsatte selv har et tydelig eierskap til hva de fyller tiden med under soningsforløpet. Studien viser at det er stor variasjon mellom våre informanters erfaringer på dette området. Fremtidsplaner er et begrep som kriminalomsorgen brukes innad om de planer for gjennomføringen av soningen som den innsatte og en ansatt sammen setter opp for soningsforløpet og hverdagen i fengsel. Dette. Vi har sett at det store lokale forskjeller i hvordan disse planene brukes, når i soningsforløpet de skrives, hvem som er involvert og hva som skal være formålet med dem. Intervjuene med innsatte har vist at det er delte erfaringer med slike planer. I en viss grad ser det ut til at slike planer betraktes som et spill som innsatte må gå inn i for å få tillit og progresjon i soningen. Planene synes å ta utgangspunkt i systemets behov, og i varierende grad i individets interesser, konkrete fremtidsplaner og ønsker.

Kontinuitet

Et tredje tema som kommer frem gjennom intervjuene med innsatte og ansatte, er betydningen av kontinuitet. Å sone en dom i et fengsel er en spesiell tilværelse, og kontinuitet handler i denne sammenhengen om forbindelsen mellom før, nå og etterpå. Noen informanter forteller om at de ønsker å bryte med livet de levde før soning, andre forteller at de gjerne vil trekke inn og bygge videre på skole- og yrkeskunnskap fra det sivile livet. I begge tilfeller dreier det seg om å skape en kontinuitet enten det er i form av en tilkobling *til noe*, eller som en distansering *fra noe*. Kontinuitet handler blant annet om å få anledning til å bygge videre på tidligere kunnskap, i form av etterutdanning, realkompetansebevis og dokumentasjon av delkompetanse. Det trenger ikke nødvendigvis dreie seg om lange utdanninger. Flere informanter har eksempelvis tatt, eller ønsker seg, kortere kurs og relativt avgrensede former for dokumentasjon av kunnskap eller ferdigheter. I alle tilfeller fordrer dette en eller annen form for aktiv oppfølging fra fengslets side. Kontaktbetjentordningen, fremstår som et svært viktig bindeledd her. Det ser imidlertid ut til å være en relativt stor grad av vilkårlighet forbundet med hvordan denne ordningen praktiseres lokalt i de forskjellige fengslene i dag og en vilkårlighet som ser ut til å skape diskontinuitet i utdanning og yrkeskvalifisering.

Sammenheng

Begrepet sammenheng viser her til betydningen av å se innsattes kompetanse, planer og interesser i et videre perspektiv. I intervjuene med innsatte var den livssituasjonen de sto i et tilbakevendende tema. Det kunne eksempelvis dreie seg om helse, økonomi, bolig og relasjoner til familie og nettverk. Det innebærer at

yrkeskvalifiserende innsatser kun utgjør én blant flere viktige faktorer. Sammenheng handler også om å kunne koble yrkeskvalifiserende innsatser bak murene til et lokalt arbeidsmarked. I noen av fengslene vi har gjort intervjuer har vi sett eksempler på hvordan noen typer av skole/arbeidsdrift jobber aktivt opp mot lokalt næringsliv og lokalt arbeidsmarked, eksempelvis i form av oppdrag og delleveranser, brede kontaktnett og synlighet lokalt. Sammenheng dreier seg også om koordinering og samarbeid mellom det lokale NAV-kontoret og arbeidsdriften i det enkelte fengsel. Riktignok har man på sentralt hold inngått en samarbeidsavtale mellom de to instansene, men lokalt ser det ut til å gjenstå mye for å fylle intensjonene med konkret innhold. Trolig vil sammenhengen mellom det NAV gjør og det arbeidsdriften gjør bli viktigere i tiden som kommer, etter hvert som NAVs ordninger med såkalte arbeidsevnevurderinger introduseres.

Arbeidsdriften som kompetansearena?

Sett under ett, peker datamaterialet på at innsattes deltakelse i arbeidsdriften fyller ulike mål og hensikter, både for fengselet og for innsatte. Innsatte betrakter delvis arbeidsdriften som noe å fylle tiden med, et sted å være sosial og et sted å bruke kroppen og bli sliten. Blant innsatte legges det også vekt på at arbeidsdriften forstås som relevant, gir sammenheng og skaper kontinuitet mellom yrkeskarriere før, under og etter soning. Delvis opplever innsatte også arbeidsdriften som ensformig, produksjonsorientert og lite kvalifiserende. Det er store lokale forskjeller i dette bildet, men ser vi kriminalomsorgen under ett er det et betydelig sprik mellom nasjonale målsettinger og lokale praksiser. Vårt inntrykk er at dette henger nært sammen med ansattes holdninger og prioriteringer, og synet på hvilke rolle arbeidsdriften skal ha. På denne måten knytter arbeidsdriftens rolle seg også inn i en profesjonsdiskurs om roller, status og oppgaver for henholdsvis fengselsbetjener og verksbetjener. Noen steder forstås arbeidsdriften mest som en blanding av oppbevaring og produksjon, og statusen til disse delene av fengselsdriften vurderes deretter. Andre steder ser det derimot ut til at arbeidsdriften betraktes som en viktig arena for å tilføre og bygge opp kompetanse. På disse stedene har man også mer etablerte samarbeidsordninger med eksterne aktører, eksempelvis lokale arbeidsgivere og lokale NAV-kontor, og samarbeidet mellom skole og arbeidsdrift ser ut til å være mer innarbeidet. For at arbeidsdriften skal gi relevans, forankring, kontinuitet og sammenheng, er det derfor avgjørende at dette er spørsmål som gis prioritet lokalt, og som forstås inn i en større strategisk sammenheng med fengslets øvrige oppgaver og målsettinger.

SUMMARY

In this report we focus on different aspects of work and work qualification during imprisonment in Norwegian prisons. The background of this study is to shed light on the activity duty all convicted inmates are subduced to during serving their sentence. As a convicted inmate you are obligated to choose between a work activity, education or different forms of behavioral programmes. Up to 75 percent of the inmates in Norwegian prisons choose work as an activity. Historically, work in prison had a penal character, but modern goals in the Norwegian Correctional Services (Kriminalomsorgen) are to give inmates qualifications, knowledge and better opportunities for paid work after being released from prison. There is, however, scarce scientific knowledge of how inmates themselves perceive the work task they are offered, which purpose work in prison serves for them and to which degree the work they conduct are giving them needed skills.

Our research questions have been as following:

- In what ways does work in prison connect with inmates earlier educational- and work background and their thoughts about life after imprisonment?
- What kind of thoughts and reflections do convicted rest on when choosing a work-qualifying activity during imprisonment?
- What are the inmates' wishes and needs when it comes to the activity duty?
- In what degree and in what ways may one claim that the different activities in prison are qualifying for work in the civilian life?

We have conducted personal interviews with 45 inmates and 31 persons of the prison staff in nine different prisons in five different regions in Norway. These prisons have different levels of security and they differ in what they produce and in size. We have visited both prisons for males only, prisons for women only and mixed prisons with both men and women.

Work in Norwegian prisons is a versatile phenomenon characterized by production and sale in an open market such as e.g. woodwork, mechanical production and arts and crafts, but work is also characterized by internal prison tasks such as laundry, cleaning, catering and odd jobs. The inmates' salary is 53 NOK per day. Instead of work the inmates can also choose education, and in some cases a combination of work and education or behavioral programmes.

Although there are local differences, work in prison seems to be characterized by routines, production for local market, strained economy and monotonous work, but in some prisons work are also characterized by inventiveness and innovativeness.

Nevertheless our main impression is that work in prison serves as an important potential to create a possibility to start and/or finish a craft for those inmates who are motivated to do that. Due to differences between the prisons, what kind of possibilities the inmates have to qualify for work after imprisonment varies a lot.

The inmates choose work for a number of different reasons. For some work is all about spending their time so that the days will not seem so long. This is an important function because time is perceived very differently for an inmate compared to people outside prison. Some refer to the fact that work keeps difficult thoughts away or that work makes them physically tired and therefore makes it easier to sleep at night. In some cases some particular forms of work are perceived as a space where there is room for a bit more autonomy, and where there is less control from prison staff. These are jobs which rest on trust and such jobs are e.g. laundry, cleaning and work outside the prison walls during the summer, such as trimming the lawn. Many inmates point out that work also serves as an important possibility to socialize.

Our impression is that the inmates' experience with work in prison can be summarized into four concepts: relevance, ownership, continuity and coherence.

Relevance

Some inmates experience that work in prison have a sort of relevance for their life after imprisonment, while others claim that the work they perform in prison have no relevance at all. A modern work-life outside prison is differentiated and complex and this means the need for differentiated work inside prison too. The educational level rises in society as a whole and this implies higher educational level among some of the convicted too. Our interviews show that inmates in Norwegian prisons are more heterogeneous than before. If the goal is to strengthen the inmates' possibilities for work after release this implicates higher flexibility and more updated work in prison.

Ownership

By ownership we mean that the inmates themselves have a certain impact on what they spend their time on in prison. Ownership is tried attained by the use of sentence plans, which most inmates are supposed to write. It varies a lot how these plans are used, *when* during the sentence they are written, who is involved in these plans and what purpose these plans have. The inmates we have interviewed have different experiences with sentence plans. For some inmates sentence plans serve a purpose, and we can claim that these inmates have an ownership to the plan; others experience these plans as a sort of 'game' the inmates must subdue to gain trust

and progression during imprisonment. The biggest problem seems to be that these plans, for a great part, is based on system's needs and less on inmates interests, wishes and private plans for their future outside prison.

Continuity

To spend a sentence in jail is a very special and stressful experience, and continuity is here to be understood as an inmate's experience of the connection between the past, the present and the future. Some inmates want to cut off their previous criminal lives, others express a wish to continue to build on what they already have of educational- or work-experience. In both instances it is about continuity ó either as a connection *to* something, or as a way to distance oneself from something. Continuity is e.g. about getting the opportunity to build on former knowledge such as education or total qualifications (formal, informal and non-formal). Education shall not only be understood as completion of a degree, but also short courses and documentation of competence. This means that the prison staff has to follow up and motivate the inmates so that they can improve the inmate's competence. The personal officer has an important function related to this work. Our findings indicate that it is a relatively high degree of arbitrariness when it comes to how this is arranged in the different prisons. And this arbitrariness seems to create a discontinuity in inmate's education and work qualification.

Coherence

Here coherence means to see the inmate's competence, plans and interests in a larger perspective. All our interviews evolved some way or another around inmate's total life situation. We talked about health, economy, housing, family relationships and networks as such. Work qualifications are only one important factor amongst many in an inmate's life. Coherence is also about connecting work qualification in prison with local labor market needs. In some of the prisons we have seen that some efforts have been done to connect education and work in prison with local businesses needs. Coherence is also about coordination and collaboration between the prison and the local NAV office (The Norwegian Labour and Welfare Administration). A central agreement has been signed by NAV and the Norwegian Correctional Services (NCS) where local cooperation is an official goal, but it seems that there are some challenges to meet that goal locally. It is likely to think that cooperation between NAV and NCS will be more important in the future when work- capacity assessments will be introduced by NAV.

Work in prison as competence/skill enhancement?

Inmates' participation in work in prison fills different goals and purposes ó both for the prison and for the inmate. Inmates regard work in prison as something which

help them to pass time, to socialize and it gives them a possibility to use their bodies, and thereby get tired in the evenings. Some inmates stress that they regard the work they do as relevant, it gives coherence and continuity regarding their earlier work career, what they do in prison and what they intend to do when released from prison. Partly the inmates also regard work in prison as tedious, production orientated and not qualifying for work outside prison. There are indeed locally differences between the prisons, but as a whole there seems to be a discrepancy between central objectives and local practices. Our impression is that this can be related to prison staff's attitudes towards work in prison, prison management and local prioritizing. Among some of the prison staff, work in prison is understood as a mélange of just a place for criminals to stay and industrial production, and they are not valuing the work done in prison particularly high. Others praise work done by inmates in prison and believe it to be an important skill enhancement for them. In these prisons it seems that there has been established formal, but also more informal, cooperation with local businesses and local NAV-offices and they also talk about cooperation internally between work and school. It seems that if work in prison is to have relevance, continuity and coherence it has to be prioritized locally and it must be understood in a wider strategically context.

1. INNLEDNING

1.1 BAKGRUNN OG PROBLEMSTILLINGER

óDet var dette tilbudet jeg hadde. Jeg kunne ikke tenke meg å gjøre dette ute, men nå skal jeg skal utdanne meg videre til tekniker. [í] Det ser jeg veldig lyst på, og det gir meg den lille selvtiliten oppå alt det som er, og kan gi et puff til å klare meg ordentlig igjen. Jeg har jobbet i industrien tidligere og jeg var veldig stolt av det. Jeg har hatt mange dommer, rusa meg og hatt en lang fest på mange områder. Så var jeg innblada i ei ulykke, og måtte sone resttid på en dom. Jeg var sykemeldt og det ble slutt med dama. Jeg så mørkt på alt. Alt var öbadö. Jeg hadde ikke lyst til å leve i det hele tatt. Fengselsoppholdet nå har vært redningen for meg denne gangen. Jeg vet ikke hvordan det hadde gått uten det. Det så veldig trist ut. Jeg ser på det som en mulighet.

Mannen som forteller dette, soner siste del av en lengre dom. Han soner i en åpen avdeling. Dagene tilbringer han i et mekanisk verksted hvor han får anledning til å videreutvikle sin faglige kompetanse. Han er rundt 35 år og har hatt et alvorlig rusproblem. Utsagnet går til kjernen av hva det forskningsprosjektet som vi presenteres her handler om. Gjennom personlige intervjuer med innsatte har vi studert innholdet i den såkalte aktivitetsplikten i fengslene og sett nærmere på hva arbeidsdimensjonen ved soning innebærer, sett fra innsattes perspektiv. Det dreier seg om innsattes hverdag innenfor murene; hva bruker de tiden på, og hvilke valgmuligheter har de når det gjelder arbeid og skole? Vi har studert hvilke sammenhenger arbeidet settes inn i, hvilke planer og ønsker innsatte har for arbeidet de deltar i, hvilken rolle arbeid har i deres hverdag, og hva fengslene gjør når det gjelder å planlegge og tilrettelegge for livet og hverdagen etter endt soning.

Bakgrunnen for å ta opp temaet, er delvis de politiske målsettingene for kriminalomsorgen og delvis tidligere forskning på dette og tilgrensende felt. I Stortingsmeldingen om kriminalomsorgen som ble lagt frem tidligere i høst, fokuserer nettopp på hvordan kriminalomsorgen skal minske sjansen for nye lovbrudd og öbidra til reell reintegrering i samfunnetö etter endt soning (St.meld. 37 2007-08:18). Utdanning, kompetanseutvikling og kvalifisering for yrkeslivet under soning settes opp som viktige rehabiliterende innsatser for å tilrettelegge for reintegrering i samfunnet etter soning. Men lønnsarbeidet har også en rekke velferdspolitiske sider som gjør tematiseringen relevant. I vårt samfunn utgjør lønnsarbeidet den viktigste fordelingsmekanismen for samfunnets goder og byrder,

og et sentralt sosialpolitisk mål i hele etterkrigstiden har vært å sikre høy sysselsetting (Halvorsen 1990). Etterkrigstidens velferdsprosjekt kan sies å ha vært innrettet mot lønnsavhengighet og deltakelse i lønnet arbeid som ödet normaleö, for så vidt uten hensyn til at deler av den voksne befolkningen, også av gode grunner, faller utenfor denne normen.

Sett fra individets ståsted er det en rekke pragmatiske og normative insentiver til lønnsarbeid. Lønnsinntekt som kilde til subsistens, autonomi og forbruk er de mest åpenbare aspektene ved dette, selv om deltakelse i arbeidslivet også har viktige sosiale og symbolske sider. Fra tidligere forskning vet vi at domfelte har en svak tilknytning til arbeidsmarkedet før soning, og de har problemer med å komme inn i det ordinære arbeidsmarkedet etter endt soning (Nilsson 2003; Skaröhamar 2003; Friestad og Hansen 2004). Selv om innsatte består av alle slags mennesker, har de som sosial kategori høyere skår på negative levkårsfaktorer. Både internasjonale og nasjonale undersøkelser viser at det i kategorien domfelte er overhyppighet av ulike former for psykiske funksjonshemminger. Det gjelder blant annet psykotiske lidelser, depresjoner, personlighetsforstyrrelser og hyperaktivitetslidelser (Fazel og Danesh 2002; Kjelsberg og Hartvig 2005; Hartvig og Østberg 2004). Blant domfelte som gruppe er dessuten også alkohol- og narkotikaproblemer utbredt (Skaröhamar 2003; Friestad og Hansen 2004). Christie (1982) har karakterisert fangebefolkningen som ötoppen av en skjev pyramideö; de har generelt lavere inntekt, dårligere utdanning og dårligere helse sammenlignet med befolkningen generelt. Tidligere levkårsundersøkelser viser at nær 50 prosent av de innsatte hadde ungdomsskole som høyeste utdanningsnivå, mot 30 prosent for befolkningen som helhet (Friestad og Hansen 2004). Tallene fra disse undersøkelsene tyder dessuten på at det er en høy terskel for å komme inn i kvalifiserende skole- og utdanningsløp.

Arbeidsplassen utgjör for mange en viktig kilde til sosiale nettverk og vennskap, arbeidet strukturerer tiden i hverdag og helg, arbeidstid og fritid (Wadel 1984). I vårt senindustrielle samfunn er det også en tiltagende forståelse av arbeidet som et öuttrykk for hvem man erö (Rose 1999). Lønnsarbeid er også forbundet med en rekke disiplinerende effekter, eksempelvis i form av å legge beslag på tid, skape forpliktelser og bryte ned kroppen (Stigen 1973). På den annen side er arbeid og lønnsinntekt også disiplinerende, i form av begrenset økonomisk frihet. For den som ikke har, men önsker seg arbeid, fortøner lønnsarbeid seg gjerne som et viktig symbol, i tillegg til de rent materielle sidene ved arbeidet. Fra forskning på situasjonen for andre marginaliserte grupper i arbeidslivet, vet vi at lønnsarbeidet fungerer som en inngangsport og bekreftelse på å leve övanlige livö. (Anvik 2006; Olsen 2003). Annen forskning peker også på at en overveiende andel av innsatte

har svak tilknytning til arbeidsmarkedet i det de kommer inn til soning (Temanord 2003).

Etter straffegjennomføringsloven har alle som soner dom i norske fengsler en såkalt *öaktivitetspliktö* på dagtid.¹ Dette innebærer en plikt til arbeid, skole/utdanning eller andre typer av aktivitet på dagtid (Fridhov 2003). I praksis er det arbeid som utgjör hoveddelen av denne aktiviteten. I 2007 iverksatte kriminalomsorgen 10 061 ubetingede fengsels- og forvaringsdommer.² En del av disse soner riktignok relativt korte dommer, men det innebærer like fullt at det innen norsk kriminalomsorg foregår en betydelig yrkesrettet rehabilitering som det pr i dag finnes lite forskningsbasert kunnskap om. Det sentrale målet med dagens arbeidsdrift i kriminalomsorgen er ifølge den nasjonale strategiplanen for arbeidsdriften formulert som å *ötilføre ferdigheter og kunnskaper, og styrke innsattes mulighet for arbeid etter løslatelseö* (Kriminalomsorgen 2005). Et annet spørsmål er også hvorvidt alle *bör* delta i aktivitetsplikten. Slik denneplikten er utformet pr i dag, tyder det på at det i liten grad er rom for å öikke være egnetö. Hvilke grunner og motiver innsatte har til å delta i arbeid, utdanningstilbud eller andre örehabiliterendeö tiltak under soningen? Er det noe man primært önsker selv, eller må man öspille medö for å oppnå fordeler, eller unngå sanksjoner? Hva slags former for arbeid er det snakk om? Og hvorfor velger innsatte som de gjör mellom utdannings- og arbeidstilbudene?

Dagens aktivitetsplikt må dessuten ses i sammenheng med fengslets historie, hvor det hele veien har vært en nær kobling mellom straff og arbeid. Det har vært mange ulike typer av filosofier knyttet til straff i Norge. Allerede siden det første norske tukthuset, som stod ferdig rundt 1630, har pedagogikk eller undervisning vært en viktig del av det norske straffesystemet. Oppfostringstankegangen hadde sitt inntog i det norske fengselsvesenet på 1700-tallet, og mot midten av 1800-tallet kom tanken om forbedring av den straffedømte. Kriminalloven av 1842 var preget av disiplinering og henter sine prinsipper fra USAs Philadelphia-modell, hvor isolasjon, tilvenning til arbeid, orden, oppfostring og undervisning var viktige bærebjelker. Disse prinsippene, og særlig pedagogikken ble viktige i det norske Botsfengselets straffeideologi på midten av 1800-tallet. Der ble pedagogikken benyttet som et virkemiddel i forbedring av fangene, og innholdet skulle være tilnærmet lik det som var i den ordinære skolen. Senere på 1800-tallet slo behandlingsfilosofien inn i straffesystemet. Fra tidligere å ha sett forbryteren som

¹ Fra Straffegjennomføringslovens §3: *öDomfelte har aktivitetsplikt under gjennomføringen av straff og strafferettslige særreaksjoner. Aktivitetsplikten kan bestå av arbeid, samfunnsnyttig tjeneste, opplæring, program eller andre tiltak som er egnet til å motvirke ny kriminalitet.ö* Loven gjör likevel unntak for de som sitter i varetekt, som skal ha et tilbud om aktivitet (iflg §1-4 i Forskrift til straffegjennomføring, 01.03.2002).

² Kriminalomsorgens årsstatistikk 2007.

ansvarlig for sine handlinger, og at lovbrøteren ble straffet for straffens skyld, ble nå forbryteren sett på som syk og straffen ble et middel for å behandle kriminaliteten. I 1928 ble Arbeidsskolen for unge lovbrøtere (senere Ungdomsfengsel) etablert ved lov, men arbeidsskolen og Berg arbeidsfengsel - ble ikke etablert før i begynnelsen av femtiårene. Formålet var å gi mindre kriminelt belastet ungdom mellom 18 og 23 år oppfostring og utdanning til et yrke. Rehabiliteringstanken stod sterkt i denne loven. I slutten av femtiårene kom en ny fengselslov, hvor arbeidsdriften var sentral. Til tross for ønsket om fokus på undervisning ble arbeidet vektlagt i større grad. Arbeidet skulle foregå på dagtid og undervisningen ble i hovedsak lagt utenfor arbeidstiden. Frem til 1969 hadde fengslene selv ansvaret for undervisningstilbudet til de innsatte, men fra da tok undervisningsdepartementet over dette ansvaret. Christie (1970) mener at endringer som dette var del av en overgang fra selvforsyningsmodellen og det at fengslene selv er ansvarlige for alle tjenester og til importmodellen (senere forvaltningssamarbeidet) og hvor alle funksjoner som ikke har med fengselets primær oppgaver å gjøre blir lagt til instanser utenfor fengselet. I avtalen om statlig tilskudd til fengselsundervisning fra 1988 fikk Justisdepartementet ved fengselsvesenet ansvaret for å skaffe til veie tilfredsstillende undervisningslokaler.

I 1992 ble det lagt frem en innstilling med en gjennomgang av fengselsundervisningen, hvor det bl.a. ble pekt på behovet for en samlet plan for denne type undervisning i fylkene. Ny straffegjennomføringslov trådte i kraft i 2002, hvilket bl.a. innebar en omorganisering av kriminalomsorgen og mer fokus på forvaltningssamarbeid. Med dette ble også et sterkere fokus på at opplærings-tilbudet skal være tilpasset den enkelte straffedømte og at tilbudene skal samordnes på best mulig måte, sett fra straffedømtes ståsted (Temanord 2003:549). I dagens straffegjennomføringslov ses primært undervisning og utdanning for straffedømte ut fra (a) et rettighetsperspektiv (de innsatte har en lovbasert og lik rett til utdanning som resten av befolkningen) og (b) et rehabiliterings-/reintegreringsperspektiv.

Mens skole/utdanning har vært gjenstand for flere samfunnsvitenskaplige studier de senere årene, har det vært lite forskningsmessig søkelys på arbeidsdriften i fengslene. I 2007 gjennomførte vi en spørreundersøkelse rettet til ansatte i kriminalomsorgen (Lien og Olsen 2007), med fokus på hensikter, målsettinger og motiv for det arbeidet som utføres av innsatte. Spørsmålene ble stilt til de ansatte i alle landets fengsler som til daglig jobber i arbeidsdriften (verksbetjenter, arbeidsledere, ledere for arbeidsdriften). Svarene tyder på at det er relativt store variasjoner mellom fengslene, men at det generelt er: (a) begrensede muligheter for yrkeskvalifisering, samt spredte og lavt bemannede tilbud, (b) mye av produksjonsutstyret er gammelt, lokalene lite egnet og ressursene små, (c)

mulighetene for individuell planlegging gjennomføres i varierende grad, (d) samarbeidet med NAV-kontorer og lokale arbeidsmarkedsbedrifter er lite utbredt.

Det må imidlertid understrekes at det er lokale variasjoner i dette bildet, og at spennet mellom fengslene synes stort. Hvordan dette henger sammen med de domfeltes egne erfaringer, opplevde valgmuligheter og preferanser sier imidlertid ikke spørreundersøkelsen noe om. Dette er imidlertid utgangspunktet for den undersøkelsen som presenteres videre i denne rapporten. Gjennom personlige intervjuer med i alt 45 innsatte og 26 ansatte i til sammen ni forskjellige fengsler rundt om i landet, har målet vært å drøfte domfeltes valg, deres vurderinger av og erfaringer med aktivitetsplikten under soningsforløpet. Vi har ønsket å avdekke og drøfte hvilke faktorer som påvirker domfeltes yrkeskvalifiseringsløp, og hvilke erfaringer/refleksjoner innsatte gjør på bakgrunn av disse valgene. Hensikten har vært å bidra til å utvikle et bredere kunnskapsgrunnlag på dette feltet.

Problemstillingene formulerte vi på denne måten:

- *Hvilke sammenhenger inngår arbeidet under soning i, for eksempel når det gjelder domfeltes tidligere skole-/yrkesbakgrunn, og tanker om livet etter soning?*
- *Hvilke vurderinger ligger til grunn for domfeltes valg av yrkeskvalifiserende arbeid/aktivitet som del av soningsforløpet?*
- *Hvilke ønsker og behov har de domfelte når det gjelder aktivitetsplikten? Hvilke erfaringer gjør de seg underveis?*
- *I hvilken grad, og på hvilke måter, inngår dagens aktivitetsplikt i yrkeskvalifisering for det sivile samfunnet etter soning?*

1.2 VÅRT UTGANGSPUNKT OG PERSPEKTIV

Fokus for den studien vi har gjennomført er altså de ulike former for arbeid som innsatte i norske fengsler tar del i, uavhengig av hvilken form det har (for eksempel innendørs, ut i en bedrift, i et verksted eller i et kjøkken) og hvilke formål det tjener (eksempelvis produksjon, individuell kompetansebygging, pedagogiske formål eller driftsoppgaver i fengslet). Det er imidlertid viktig å ha klart for seg at disse formene for arbeid alltid er innvevd i en rekke større sammenhenger, ut over selve fengselstilværelsen og soningsforløpet. Innsatte har sine liv, familier, sosiale nettverk og karrierer før soning, som de i de fleste tilfeller skal tilbake til etter endt soning. Valg og vurderinger av arbeid må ses i sammenheng med dette. Eksempelvis vil trolig lengden på soningsforløpet, arbeidsmarkedet og etterspørsel etter arbeidskraft påvirke valg og vurderinger av fengselsarbeid.

Vi har studert arbeidsdimensjonen ved soning i et velferdspolitisk perspektiv, hvor vi har vært opptatt av på hvilke måter det arbeidet som innsatte deltar i kan virke skapende, meningsfullt, kvalifiserende eller på annen måte stimulerende og utviklende for de som utsettes for de kravene som aktivitetsplikten innebærer. Det betyr imidlertid ikke at vi ser bort fra andre meningsdimensjoner ved soningen, slik som tvang, straff og frihetsberøvelse, men der dette utgjør den kontekstuelle sammenhengen arbeidet foregår innen. Med velferdspolitisk perspektiv menes her at vi først og fremst er opptatt av å drøfte hvorvidt ó og eventuelt på hvilke måter ó innholdet i soningen, og arbeidsdriften spesielt, relaterer seg til sentrale velferdsideal om likhet, rettferdighet, sosial og økonomisk trygghet og sosial integrering (Halvorsen 1990:33). Vi mener et slikt perspektiv på kriminalomsorgen er relevant, spesielt på bakgrunn av resultatene fra de tidligere nevnte levekårsundersøkelsene (Friestad og Hansen 2004; Skarðhamar 2003). Viktige velferdspolitisk mål i etterkrigstiden har vært utjevning av levekår og sikring av økonomisk trygghet. Både arbeidsmarkedspolitikk og utdanningspolitikk har vært sentrale ledd i dette, basert på bred politisk enighet om målsettingene om høy sysselsetting, som ledd i å sikre økonomiske og materiell vilkår og utjamning av levekår.

I løpet av de siste tiårene har kriminalomsorgen gradvis blitt innvevd i samfunnets sosialpolitiske innsatser. Eksempelvis ytes helsetjenester i fengslene av vertskommunene. Fylkeskommunene har ansvaret for tilbudene om grunnskole og videregående skole. De politisk formulerte målene for kriminalomsorgen om rehabilitering og tilbakeføring har gradvis blitt understreket i de siste stortingsmeldingene på dette området (St.meld. 27 2004-05; St.meld. 37 2007-08). Det har også blitt stadig tydeligere at fengslene ivaretar mange av de sosialpolitiske oppgavene som andre velferdsinstitusjoner av ulike grunner ikke har klart å dekke (eksempelvis psykisk helsevern, barnevern, rusomsorg).

Det er interessant å merke seg at i den nye stortingsmeldingen om norsk kriminalomsorg vektlegges begreper om örehabiliteringö og önormalitetsprinsippetö (St. meld 37 2007-08), begreper som har rot i henholdsvis det medisinske feltet og innen omsorgspolitik. Denne begrepsbruken knytter kriminalomsorgen ytterligere inn i en generell velferdspolitisk diskurs. Begrepet rehabilitering brukes på mange måter, og har nødvendigvis varierende innhold i ulike kontekster. Grunnleggende sett viser begrepet å habiliterer til det öå gjøre i stand tilö, og viser dermed til forholdet mellom individet og omgivelsene. I dette spennet finnes to ulike forståelsesmodeller; *den sosiale modellen* og *den medisinske modellen*.³ Den sosiale modellen viser til at det er samfunnets strukturer

³ Shakespeare (2006) drøfter disse modellene opp mot hverandre.

som er det viktigste grepet for å inkludere marginaliserte grupper av samfunnets borgere. Innen dagens straffeapparat kan begrepsbruken sies å være inspirert/preget av den individualistiske, medisinske forståelsen av begrepet:

Rehabilitation involves improving a person's ability to function and elimination barriers to independence and participation in society, through technical measures, strategies for improving accessibility in the environment and practical/financial help (Normann et.al. 2004:35)

For virksomhetene som reguleres av straffegjennomføringsloven, handler rehabilitering om å skape endringer i individet. Selve menneskesynet og det filosofiske grunnlaget som avstraffelsen er tuftet på, handler om å endre og korrigere individet. Her forstås rehabilitering som prosesser der individet gjøres til gjenstand (objekt) for medisinske, pedagogiske og psykologiske praksiser for å ørette oppø eller endre individuelle egenskaper eller trekk som på en eller annen måte betraktes som uønskede, eller eventuelt å skape motivasjon for slik endring. Ut fra en mer kontekstuell og sosial forståelse av rehabiliteringsprosesser, kan man dermed stille spørsmål om hvorvidt det å straffe og rehabilitere i det hele tatt lar seg forene. Innen de offentlige velferdstjenestene i Norge veksler betoningen av disse to forståelsesmodellene av yrkesrettet rehabilitering (hhv den medisinske og den sosiale modellen). I noen sammenhenger handler det om å legge forhold til rette på arbeidsplassen, tilrettelegge transport, arbeidstidsordninger eller fysiske tilpasninger, mens det i andre sammenhenger dreier det seg om videreutdanning, omskolering eller opptrening.

Det er skrevet en betydelig kritisk litteratur knyttet til fengselets rehabiliterende innsatser, fordi det bidrar til å legitimere straffen som fenomen. Michel Foucault (1977) omtaler dette som fengslets ödobbelt begrunnelse, og skriver:

Fengslingen var ikke først en frihetsberøvelse som deretter fikk den tekniske funksjon å forbedre forbryterne. Fengselet var fra første stund en «legal innesperring» som også skulle bevirke forbedring, eller også en forbedringsanstalt som sorterte under rettsvesenet, ettersom de innsatte var blitt berøvet friheten. Alt i alt omfattet fengselsstraffen fra begynnelsen av det 19. århundre både frihetsberøvelse og metodisk omdanning av individene. (Ibid:207.)

Reformer, rehabiliteringsarbeid, etc. fremstår på denne måten som ulike strategier for å tilsløre brutaliteten og legitimere innesperringen. Med bakgrunn i norske forhold spør Thomas Mathiesen (2007) i det samme perspektivet om fengselet kan forsvares med rehabilitering, og mener nettopp at rehabilitering ikke bare bidrar til å legitimere, men også i praksis å *dehabilitere* de innsatte. På sitt spørsmål om fengselsvesenet da ikke skal foreta seg noe, svarer Mathiesen seg selv med at det er: *öí meget viktig at fanger får tilbud om skolegang, meningsfylt arbeid, en god helsetjeneste, behandling på frivillig grunnlag, osv. Men dette er viktig ut fra*

hensynet til humanitet og rettferdighet, i tillegg til at fanger, som andre borgere, har et selvfølgelig krav på slike tilbud.ö (Ibid:85.)

Innen straffesystemene handler yrkesrettet rehabilitering i praksis om å skolere/utdanne eller om arbeid (og kombinasjoner av disse) for å skape bedre mulighet for å *ökunne tilføre ferdigheter og kunnskaper, og styrke innsattes mulighet for arbeid etter løslatelseö* (Kriminalomsorgen 2005:6). Fridhov (2003) peker på at det ikke er gjort forskning som følger effektene av dette over tid, og at det derfor kun bygger på en antagelse om at det gir uttelling og endring hos individet. I studiene av det moderne fengselets historie har Foucault (1994 [1977]) pekt på andre sentrale aspekter ved fengslet og straffesystemene ó nemlig utviklingen av den individualiserte viten; disiplinerings- og overvåkningsteknikker som en grunnleggende egenskap ved det kontrollregimet som disse systemene er tuftet på. Når vi bruker begrepene rehabilitering og yrkesrettet rehabilitering videre i denne teksten, er det med referanse til begge nevnte og grunnleggende forskjellige forståelsesmodellene. Vi skal imidlertid være oppmerksom på at innen straffesystemet er det den individualistiske modellen som ligger til grunn for forståelsen.

Ikke bare har domfelte en svak tilknytning til arbeidslivet *för* soning. En undersøkelse fra MMI har vist arbeidsgiveres holdninger til arbeidssøkere som har sonet fengselsdommer. MMIs spørreundersøkelse (Dalen 2006) spurte om arbeidsgiveres holdninger til ulike grupper av yrkeshemmede. I spørsmålene som ble rettet til et representativt utvalg av arbeidsgivere, kom det frem at tidligere straffedømte er blant de gruppene som skårer aller lavest når det gjelder sannsynlighet for å bli innkalt til jobbintervju. Det undersøkelsen illustrerer, er at tidligere domfelte i praksis ofte vil ha en ytterligere barriere i arbeidsmarkedet, i form av å overvinne arbeidsgiveres fordommer. Mulighetene for utdanning, arbeidstrening og kvalifiserende arbeidspraksis under soning synes derfor svært viktig med hensyn til integrering, sosiale nettverk og mulighet til å komme inn i ó eller tilbake i ó arbeid etter endt soning.

Tidligere straffedømte utgjør en marginalisert gruppe i det ordinære arbeidsmarkedet. De utgjør på mange måter også en øglemtö gruppe av yrkeshemmede, som i liten grad omtales som mål for et mer inkluderende arbeidsliv. Avtalen om et mer inkluderende arbeidsliv, delmål 2, retter søkelyset på å bringe flere funksjonshemmede inn i arbeidslivet. Tidligere straffedømte har likevel ikke vært gjenstand for oppmerksomhet i denne sammenheng. I tillegg til at det i gruppen innsatte er en overhyppighet av psykiske funksjonshemminger og rusproblemer, har mange arbeidsgivere svært negative holdninger til tidligere straffedømte (Dalen 2006). I realiteten innebærer dette en ytterligere barriere i arbeidsmarkedet for denne

gruppen, slik at tidligere straffedømte i praksis befinner seg i en dobbelt marginalisert posisjon på arbeidsmarkedet. På bakgrunn av egen og andres forskning har vi etter hvert omfattende kunnskap om de forhold som gjør at funksjonshemmede har vansker med å komme inn på arbeidsmarkedet (Anvik et.al. 2007; Anvik og Olsen 2004; Hammer og Øverbye 2006; Fossetøl 1999). Det vil være relevant å drøfte domfeltes situasjon i lys av den kunnskap vi har om andre marginaliserte grupper på arbeidsmarkedet.

Fra tidligere forskning vet vi at kompetanse og utdanning er den ressursen som i høyest grad påvirker muligheten til arbeid, inntekt og materielle levekår i dagens samfunn (Bliksvær og Hansen 2006). Innsatte har på denne måten flere fellestrekk med andre grupper av yrkeshemmede, og deres situasjon og muligheter på arbeidsmarkedet (se Anvik et.al. 2007). I tidligere levekårsundersøkelser blant innsatte i norske fengsler, kommer det tydelig til uttrykk at innsatte gjennomgående har lav utdanning og er marginaliserte på arbeidsmarkedet (Skarøhamar 2003; Friestad og Hansen 2004).

Arbeidsdriften er ment å være en integrert del av kriminalomsorgens rehabiliteringsvirksomhet. Hensikten med aktivitetene formuleres i termer av arbeidsrehabilitering og kompetanseutvikling, opplæring og kvalifisering for det ordinære yrkeslivet etter endt soning. Arbeidsdriften er pr i dag det mest omfattende aktivitetstilbudet til innsatte (St.meld. 27, 2004-05). Det arbeidet domfelte deltar i gjennom arbeidsdriften, er fra kriminalomsorgens side ment å dekke et relativt vidt spekter av funksjoner ó ikke bare opplæring, kvalifisering, rehabilitering, men også tidsfordriv og sysselsetting. Ifølge kriminalomsorgens egen strategiplan består arbeidstilbudene av ulike former for verkstedsdrift (48 %), småindustri (16 %) og gårdsarbeid/ landbruk/gartneri (12 %), samt tekstil/forming (7 %). En del av de domfelte deltar dessuten i fengslets daglige drift og vedlikehold (Kriminalomsorgen 2005). En del av det arbeidet som innsatte tar del i, synes likevel å bære preg av å være gammelmodig og utdatert, slik at kvalifisering innenfor disse yrkene gir også relativt begrensede muligheter på arbeidsmarkedet. Vi vet at dagens arbeidsliv i økende grad krever grunnleggende datakunnskaper, men det er likevel et fåtall fengsler som har slikt nytt utstyr og kan tilby opplæring på dette området.

2. METODE OG DESIGN

Prosjektet er gjennomført som en kvalitativ studie i til samme ni fengsler rundt om i landet, valgt ut med hensyn til forskjeller i størrelse, sikkerhetsnivå og arbeids-tilbud. På disse stedene har vi intervjuet innsatte og ansatte, etter noe nærmere bestemte kriterier. I dette kapitlet skal vi redegjøre for den metodiske tilnærmingen vi har valgt, og drøfte enkelte utfordringer knyttet til etiske og utvalgsmessige hensyn.

Studien er basert på en kvalitativ tilnærming hvor vi har forsøkt å danne oss inntrykk av forhold, tilværelsen og arbeidet i de fengslene vi har besøkt. Vi har søkt å skaffe et så bredt og sammensatt inntrykk som mulig av disse stedene. Hvert fengsel kan forstås som et case ó ett tilfelle ó som belyser noen bestemte forhold ved fengselshverdagen og frihetsberøvelsen. De ulike fengslene representerer på denne måten ulike kontekster der fengselsarbeid foregår (Stake 1994). I de fleste fengslene har vi vært til stede over to dager. Det meste av tiden har vært brukt til intervjuer med innsatte og ansatte, men vi har også fått omvisninger, spist lunsj med, småsnakket og møtt en rekke av de som til daglig er til stede. Ideelt sett skulle vi gjerne gjort mer av en deltakende observasjon knyttet til denne hverdagen, men dette er problematisk, både av etiske og sikkerhetsmessige hensyn. Effekten av det å være til stede på disse plassene skal likevel ikke underdrives. Lyder, lukter, opplevelsen av mange kropper på et begrenset areal og følelsen av å være overlatt andres kontroll, er viktige aspekt ved det å sone. Det er slike ting man ikke kan lese seg til, men som også preger de intervjuene vi har gjort. (Mer om intervjuene i et eget avsnitt.)

En fordel med kvalitative metoder er nettopp fokuset på egenskapene eller karaktertrekkene ved det fenomenet forskeren er opptatt av. Og det er teksten fremfor tall som spiller en avgjørende rolle i tolkningen (Repstad 1987). I vårt tilfelle har også fleksibilitet i designet vært viktig. Intervjuguidene ble eksempelvis bearbeidet og tilpasset underveis i datainnsamlingen, på grunnlag av den kunnskapen vi etter hvert opparbeidet om feltet og temaet. Nye spørsmål, problemstillinger og temaer har kommet til etter hvert. Underveis gjennomgikk og oppsummerte vi inntrykk og erfaringer. Gjennom disse oppsummeringene kom det også opp flere nye spørsmål og temaer som vi ikke i utgangspunktet hadde vært oppmerksomme på. Undersøkelsen kan på denne måten sies å ha hatt et visst eksplorativt preg.

2.1 UTVALG AV FENGLER

At fengsler er mye forskjellig, ble raskt klart for oss da vi begynte feltarbeidene. Det første fengselet vi besøkte, var et öfengsel med høyere grad av sikkerhetö, høye gjerder, piggtråd og overvåkningskameraer og metalledektorer. Selve fengselsbygget var en stor murbygning på en åpen plass. Hele settingen svarte til mange av våre forventninger om hva et fengsel er. Det neste fengslet vi besøkte hadde også høy sikkerhet, men her ble sikkerhetsordningene praktisert ganske annerledes, og slik fortsatte det. Hvert av de ni stedene hadde sine innarbeidede praksiser, sine rutiner og sine måter å gjøre ting på. Det som ble sett på som sikkerhetsrisiko ett sted, ble ikke nødvendigvis det på neste sted. Og motsatt. Da vi senere besøkte et fengsel med lavere grad av sikkerhet, var forskjellene svært tydelige. Mange av kontroll- og låsningsrutiner var byttet med en viss frihet og tillit, og innsatte beveget seg med relativt stor frihet innenfor området. Lederne for arbeidsdriften hadde ikke uniformer, slik at det visuelle inntrykket av hvem som var innsatt og hvem som var ansatt, heller ikke var tydelig.

Prosjektet er avgrenset til å omhandle fengsler med ulik grad av sikkerhetsnivå.⁴ Vårt utvalg av fengsler var i utgangspunktet basert på den informasjonen vi fant om de ulike fengslene på internett og informasjon vi hadde skaffet oss gjennom litteratur og medieomtale. Hvert fengsel har en hjemmeside hvor bl.a. arbeids- og aktivitetstilbud står nevnt. Vi valgte ut ulike typer av fengsler som til sammen representerer et bredt spekter av arbeidstilbud. I tillegg til dette hadde vi følgende utvalgsriterier: sikkerhetsnivå (høyt og lavt), størrelse, region og kjønn (rene manns- og kvinnefengsler, og fengsler med kvinneavdeling).⁵ Disse fengslene ble valgt:

- Bastøy fengsel
- Bergen fengsel
- Bergen fengsel, avd. Osterøy
- Bredtveit fengsel
- Indre Østfold fengsel, avd. Trøgstad
- Kristiansand fengsel
- Stavanger fengsel
- Ullersmo fengsel
- Åna fengsel

⁴ Overgangsboliger er dermed valgt bort. Dette ble gjort av kapasitetshensyn, i samråd med prosjektets referansegruppe.

⁵ Vi hadde en liste med fengsler som vi drøftet med referansegruppen for prosjektet. I samråd med referansegruppen gjorde vi enkelte endringer i utvalget. Vi ble stående igjen med i alt ti fengsler. I tillegg til de som er nevnt her, sto også Trondheim fengsel på vår liste. Av kapasitetshensyn måtte vi utelate dette.

Innledende henvendelse til hvert enkelt fengsel ble gjort per telefon. I de fleste tilfellene gikk kontakten direkte via lederen for arbeidsdriften. I enkelte tilfeller gikk henvendelsen via fengselsdirektør, eller ble delegert til en fengselsbetjent. Etter nærmere avklaring fant vi aktuelle dager, og vi sendte pr e-post eller faks (avhengig av hva man foretrakk) en kort informasjon om prosjektet og hva vi var ute etter. Vi ba her om å få være til stede i fengslet over to hele dager, og intervju 4-6 domfelte, ansatte i arbeidsdriften og 1-2 kontaktbetjenter. I de fleste tilfeller var det en egen kontaktperson som satte opp avtaler og ordnet det praktiske for oss. Denne fremgangsmåten gjorde at vi ikke hadde mulighet til fritt å velge hvem vi skulle intervju, men var avhengig av at vår kontaktperson i hvert fengsel gjorde avtaler for oss. I samtalene med kontaktpersonene understreket vi at vi gjerne ville snakke med så ulike innsatte som mulig (gitt de aktuelle utvalgsriteriene). Vi opplevde også at vi fikk møte og intervju et bredt spekter av innsatte. (Vi vil drøfte eventuelle skjevheter ved utvalget senere.) Vi fikk grundig omvisning av de ansatte i de fengslene vi besøkte. Og vi fikk ved selvsyn se hvor ulike betingelser de ulike fengslene jobber under. For oss dannet dette en viktig bakgrunn og forståelsesramme for å skjønne hva det var informantene snakket om i intervjuene.

2.2 OM INTERVJUENE

Vi har avgrenset prosjektet til å omfatte domfelte som skal tilbake i det norske samfunnet etter endt soning.⁶ En avgrensning er også gjort i forhold til varetektsfengslede, som ikke har en aktivitetsplikt. Prosjektet dreier seg derfor om domfelte som på ulike måter, eller i faser av soningsforløpet, tar del i fengslets arbeidsdrift, og så skal inn i det norske samfunnet etter soning. Det betyr at vi i denne studien ikke har sett på de som sitter i varetekt, heller ikke innsatte som sitter med et utvisningsvedtak og de som sitter på forvaring. Vi har allikevel intervjuet enkelte innsatte som soner dom, men som av ulike grunner sitter i varetekt.⁷

Samlet sett har vi gjennomført 45 intervjuer med innsatte. Av disse er 31 menn og 14 er kvinner. Vi har dessuten intervjuet til sammen 27 ansatte i fengslene, hvorav ni er kontaktbetjenter, 17 jobber i arbeidsdriften og én er i stabsfunksjon. (Av de ansatte er det 18 menn og ni kvinner.) I tillegg har vi intervjuet fire personer knyttet til skole og NAV. Totalt har vi intervjuet 76 personer. En informant trakk seg fra undersøkelsen før intervjuet startet. De innsatte ble i nesten alle tilfeller

⁶ Personer som er domfelt og som skal utvises fra landet omfattes altså ikke av denne undersøkelsen. Dette er gjort av kapasitetshensyn, i samråd med prosjektets referansegruppe.

⁷ I disse tilfellene er det altså snakk om innsatte som har en dom, og de er derfor ikke ordinære varetektsinnsatte.

intervjuet enkeltvis, men to intervjuer fikk form av gruppeintervjuer. De fleste av intervjuene med de ansatte var gruppeintervjuer. Dette valget viste seg å være svært vellykket, fordi man fikk opp interessante diskusjoner og de temaene vi var interessert i ble belyst fra flere ulike hold. De ansatte vi har intervjuet har vært ordinære betjenter, kontaktbetjenter, verksmestre og sosialkonsulenter.

At de som soner i fengslene utgjør en heterogen gruppe, er også vårt utvalg av informanter et uttrykk for. Noen har hatt stillinger og yrker med høy status i det sivile liv. Noen har hatt ó og delvis har ó alvorlige rusproblemer, som de enten får behandling for i fengsel, eller som de lever med. Vi har informanter med lang, kort og ingen utdanning. Noen forteller om at skal rett ut og ruse seg etter at soningen er over, andre virker svært bestemt på at de har begynt øt nytt livø i løpet av soningen. De innsatte som vi har intervjuet, har hatt ulike lengder på dommene fra 60 dager til flere år. Det er både såkalte øgjengangereø og øførstegangssonereø i utvalget. De er fra 20-60 år, men hoveddelen er rundt 30-40 år. Mange av informantene forteller om at de har dommer knyttet til forhold som har med rus å gjøre ø enten narkotika eller alkohol. Utvalget sett under ett, representerer et relativt bredt spekter av bakgrunn og sosiale klasser.

Intervjuene har foregått som åpne, semi-strukturerte intervjuer. Det betyr at intervjuguiden i praksis har fungert som en huskeliste for oss, og for det meste har det vært snakk om samtaler om ulike sider ved fengselet og arbeidsdriften. Vi utarbeidet egne intervjuguider som vi benyttet i intervjuene med henholdsvis innsatte, kontaktbetjenter og verksbetjenter. Temaene vi tok opp med de innsatte var kategorisert under følgende overskrifter: bakgrunn, aktivitetsplikt, individuell plan⁸, og oppfølging etter soning. Til de ansatte i arbeidsdriften var spørsmålene kategorisert under disse overskriftene: bakgrunn, avdeling/ organisering, drift, samarbeid med skole, NAV og bedrifter og individuell plan. Spørsmålene til kontaktbetjentene var kategorisert under følgende overskrifter: bakgrunn, arbeidsdriften, individuell plan, samarbeid med andre etater og bedrifter.

Vi valgte å benytte intervju som metode fordi det er en av de mest effektive måtene å innhente kunnskap om kvalitative forhold på, og således skaffe seg dybdeinnsikt innenfor et felt. I intervjusituasjonen vil både intervjueren og den intervjuede inviteres til refleksjon over det tema man snakker om, slik at man oppnår økt innsikt under samtalen (Kvale 1997). Formålet med intervjuene blir å sette sammen biter av informasjon fra flere informanter, slik at man kan danne seg et helhetlig og sammenhengende bilde (Rubin og Rubin 1995). For å få et utfyllende og mer helhetlig bilde av arbeidsdriften i utvalgte norske fengsler valgt vi å intervjuer både innsatte og ansatte. Tanken var at de innsatte kunne formidle sine erfaringer og sin

⁸ Disse planene kalles også soningsplan og fremtidsplan.

opplevelse av arbeidsdrift og kriminalomsorgen, mens de ansatte kunne gi oss et innblikk i det enkelte fengsels historikk og organisering, i tillegg til informasjon om rammebetingelser og drift.

Et spørsmål som kan stilles, er om informantene vil svare taktisk i intervju-situasjonen? Vil de innsatte svartmale situasjonen, mens de ansatte vil skjønne den? Et særmerke ved kvalitative metoder og studier er at de utgår fra studiesubjektets perspektiv (Alveson & Skölberg 1994). Når interessen motsetninger og ulike perspektiver hos ulike aktører er en viktig del av virkeligheten, er det viktig å ha dette med i en fortolkning av de kvalitative aspektene ved arbeidsdriften og systemet som omgir den. Det er imidlertid slik at de elementene som ble trukket fram av de intervjuede representerer vesentlige sider ved de ulike parters ståsted når det gjelder arbeidsdriften, samtidig ser vi også at de ulike partene har en del sammenfallende synspunkter knyttet både til positive og negative forhold.

Intervjuene med innsatte foregikk vanligvis på et besøksrom eller et møterom. De ansatte intervjuet vi i de fleste tilfeller på et kontor eller et møterom. Ved hvert intervju startet vi med å fortelle kort om hva vårt prosjekt handler om, og formålet med det. Vi fortalte kort om retten til å trekke seg underveis og i etterkant, samt vår forpliktelse til å anonymisere og håndtere sensitive data på forsvarlig måte.

Etter pålegg fra NSD ba vi om at informantene skrev under på en samtykkeerklæring.⁹ Informantene fikk også et informasjonsskriv med litt utfyllende informasjon om prosjektet, deres rettigheter i forbindelse med intervjuet og kontaktinformasjon til oss. I de fleste tilfeller fikk vi tillatelse til å benytte lydopptaker. Intervjuene varte fra 30 minutter til en drøy time. De første intervjuene ble på mange måter en bratt læringskurve for oss. De åpnet opp og levendegjorde interessante felt og perspektiver for oss. Disse første intervjuene ble grovt kategorisert og analysert slik at vi i neste fase hadde en klarere idé om hvilke temaer vi burde fokusere på videre.

2.3 SKJEVHETER I UTVALGET

Vi fikk en kontaktperson i hvert fengsel som hjalp oss med å komme i kontakt med intervjuobjekter. De hadde så godt det lot seg gjøre valgt ut innsatte (og ansatte)

⁹ NSD: Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste. Samtykkeerklæringen dreier seg om at de deltar frivillig, at de kjenner sine rettigheter til å la være å delta om de ikke ønsker. Denne erklæringen gjaldt kun informantene blant de innsatte.

etter noen av våre utvalgskriterier.¹⁰ Alle, med unntak av ett fengsel, godkjente dette. I ett fengsel fikk vi kun snakke med enkelte ansatte, men ingen innsatte. Vi fikk allikevel en grundig omvisning i fengselet. Til tross for dette har vi en del informasjon om dette fengslet siden flere av de innsatte vi har intervjuet i andre fengsler har sittet i dette fengslet tidligere. Vi har intervjuet 4-6 innsatte i hvert fengsel og 1-5 ansatte.

Spørsmålet om seleksjonsskjevhet er et gjentakende problem i denne typen studier. Grunnen er at det sjelden praktisk eller forskningsetisk er mulig for forskerne å få tilgang til å kontakte og velge informanter på egen hånd. Å la dette gå gjennom en kontaktperson, innebærer at vi er avhengig av hvordan denne personen tolker vår forespørsel og hvilke inntrykk og relasjoner hun eller han har til den enkelte innsatte. Eksempelvis vil det være en mulighet at de mest taleføre og velformulerte blir overrepresentert. Vi er selvsagt klar over dette problemet ved denne typen undersøkelser. På den andre siden vil vi innvende at dette er en kvalitativ studie, hvor målet er å forstå innsattes vurderinger, resonnement og begrunnelser knyttet til sine arbeidsvalg og altså er det viktigste å dekke et så vidt spekter av dette som mulig. Utvalget av informanter, sett under ett, må kunne sies å ha en relativt stort spenn, når det gjelder alder, utdanning, yrkesbakgrunn, samt deltakelse i arbeidstilbud og kvalifiseringsløp under soning. De soner under ulike betingelser, og har svært ulike perspektiv på livet etter endt soning.

2.4 FORSKNINGSETISKE HENSYN OG ANONYMISERING

Som de fleste vet, er det vanskelig å slippe *ut* av et fengsel, men det er heller ikke uten videre lett å slippe *inn*. Dette handler delvis om sikkerhet, men først og fremst om hensynet til innsattes anonymitet og personvern. Etter vanlig prosedyre i personvernloven, har vi søkt og fått godkjent prosjektet og det metodiske designet av Personvernombudet hos Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste. Vi var pålagt å gi skriftlig og muntlig informasjon til alle informanter blant de innsatte, og muntlig informasjon til ansatte, om deres rett til å ikke svare, rett til å trekke seg underveis og i etterkant. Fra innsatte har vi vært pålagt å innhentet deres skriftlige samtykke på at de deltar i undersøkelsen av fri vilje og er kjent med de nevnte rettighetene.

I tillegg har Kriminalomsorgen sine egne rutiner for å gi tillatelse til forskning i fengslene, også her med hensyn til sikkerhet og innsattes vern. Vi kontaktet

¹⁰ Ved et av fengslene ble dette ikke gjort. Innsatte som var interessert i å bli intervjuet kontaktet forskerne på eget initiativ etter at vi hadde informert om prosjektet.

Kriminalomsorgens regionale kontorer per brev våren 2008, for å få tillatelse til å intervju innsatte og ansatte i de utvalgte fengslene. Disse godkjenningene fikk vi i løpet av noen uker. Tillatelse ble gitt med forbehold om at man ved det enkelte fengsel hadde kapasitet og anledning til å ta oss imot. Etter at vi hadde gjort avtaler i hvert enkelt fengsel, og datoer var fastsatt, søkte vi sikkerhetsklarering for de aktuelle dagene. Det var Kriminalomsorgens regionkontor som behandlet disse.

Alle de intervjuede ó innsatte og ansatte ó opptrer anonymt i denne undersøkelsen. I de tilfellene vi bruker sitater har vi skiftet ut identifiserende ord og uttrykk, men meningsinnholdet er intakt. Vi vil bruke begrepene *innsatte* og *domfelte* som synonymmer i denne rapporten. Vi knytter ikke navnet på fengsler til enkeltsitater av hensyn til å bevare anonymiteten til de personene vi har intervjuet. I de tilfeller de intervjuede har påpekt at ting de sier ikke må siteres så har vi selvfølgelig ikke gjort dette. Vi vil heller ikke angi den eksakte lengden på dommen til de vi har intervjuet, ei heller hvilke forhold de har blitt dømt for. Av samme grunn skiller vi ikke alltid i teksten mellom verksbetjenter og kontaktbetjenter. I beskrivelsen av fengsler og avdelinger, har vi enkelte steder skrevet litt om på noen detaljer slik at leseren ikke kan kjenne igjen det enkelte sted.

3. ARBEIDSDRIFT OG RAMMEBETINGELSER

I dette prosjektet har vi studert arbeidsdriften i norske fengsler, først og fremst slik de innsatte opplever og vurderer den. Men for å forstå arbeidsdriften og hvordan den fungerer kan man ikke se den løsrevet fra de rammebetingelser og den lokale konteksten den befinner seg i. Fengsler er komplekse organisasjoner som skal ivareta en rekke oppgaver og funksjoner. Fengslenes ulike utforming og sikkerhetsnivå, sentrale føringer og lokale muligheter, fengslenes funksjon, rammebetingelser som personalstab, budsjett og lokale kulturer vil prege de aktivitetene man finner der. Vi har derfor valgt å begynne med å beskrive noen av de rammebetingelsene som fremstår som de meste sentrale for feltet, sett på bakgrunn av det innsamlede datamaterialet. I noen områder vil vi også kort vise de historiske linjene i dette bildet.

3.1 RAMMEBETINGELSER Æ SENTRALE FØRINGER OG LOKALE MULIGHETER

Domfelte som soner i norske fengsler har etter straffegjennomføringsloven en aktivitetsplikt på dagtid, vanligvis fra 0800 til 1500. I følge etatens egne opplysninger utgjør arbeidsdriften på landbasis av snekker-/trevareproduksjon (32 prosent), maskin- og metallverksted (16 prosent), montering, pakking og småindustri (16 prosent), landbruksarbeid mm. (9 prosent) og tekstil og formingsarbeid (7 prosent) (jfr Kriminalomsorgen 2005). Arbeidsdriften omfatter også oppgaver tilknyttet fengslets drift, slik som vaskeri, renhold, tøylager, kjøkken- og kantinedrift, vedlikeholdsarbeid og vaktmesteroppgaver. Ved hver avdeling er det vanligvis utnevnt en egen ögangguttö eller ögangjenteö, som har ansvar for diverse vedlikeholds- og rengjøringsoppgaver i avdelingen. Innsatte har ikke ordinær lønn for dette arbeidet, men mottar dagpenger etter bestemte satser. I 2008 utgjør dette 53 kroner per dag. Selv om det er snakk om små summer, utgjør dette likevel en viktig inntektskilde. Ved mange fengsler er det begrensninger på bruk av egne midler, slik at utgifter til personlig forbruk finansieres vanligvis av dagpenger. Arbeidet er betraktet som en plikt, og fravær som ikke skyldes sykdom eller andre godtatte fraværsgrunner, blir registrert som arbeidsnekt og sanksjonert med trekk i dagpenger. öDårlig arbeidsinnsatsö kan etter forskriften også gi trekk i dagpenger. Hyppig arbeidsnekt sanksjoneres også på andre måter, i form av begrensninger på progresjon i soningen, vilkår for permisjoner, etc.

De ansatte i arbeidsdriften har vanligvis stilling som överksbetjenterö, öavdelingsledere for verksdriftenö, eller tilsvarende. Verksbetjentene har vanligvis

yrkesfaglig bakgrunn og yrkespraksis fra det sivile arbeidslivet, og forventes vanligvis å delta i en påbyggende opplæring i form av verksbetjentutdanning i regi av Kriminalomsorgens utdanningscenter. Vårt inntrykk er at det er variasjoner i måten arbeidsdriften er organisert på i de ulike fengslene. Noen steder er arbeidsdriften tett knyttet opp til og koblet mot fengslets øvrige oppgaver og rehabiliteringsinnsatser, mens det andre steder har en relativt selvstendig posisjon. Arbeidsdriften skal i prinsippet gå i null, økonomisk sett. Dette innebærer at eventuelt overskudd fra salg av varer og tjenester enten går inn i investeringer i maskiner og utstyr lokalt, eller administreres av det respektive regionkontor. Våre opplysninger tyder også på at praksisene mellom fengslene er noe ulike med hensyn til hvorvidt man regner at hver enkelte avdeling av det enkelte fengsel forventes å ha et budsjett som går i balanse, eller hvor vidt dette budsjettet gjelder fengslets arbeidsdrift sett under ett.

Tilbudene innen arbeidsdriften og skoleundervisningen i fengslene er bundet opp i en rekke materielle, politiske og økonomiske betingelser. Hvilke arbeidskrav og tilbud som finnes i det enkelte fengsel, avhenger blant annet av ulike rammebetingelser ó slik som bl.a. budsjetter, personalstab og fengslenes fysiske utforming. Det betyr at fengsel på ingen måte er én og samme ting, men heller må ses som svært forskjellig utformet, organisert og drevet på det enkelte sted.

Fengselsdriften må også ses i lys av ulike lover og regler, politiske føringer og diverse handlings- og strategiplaner. Kriminalomsorgen har flere ulike strategi-/handlingsplaner å forholde seg til slik som: Kriminalomsorgens fagstrategi, Kriminalomsorgens russtrategi, sikkerhetsstrategien og arbeidsdriftsstrategien. De ulike strategiene kan igjen knyttes til ulike forvaltningsmessige dokumenter og planer. Kriminalomsorgen har utarbeidet en treårig strategi- og handlingsplan for arbeidsdriften (2005-2008) hvor målene for arbeidsdriften er nedfelt i ulike delmål. Det er knyttet fire delmål til denne strategien, men i denne undersøkelsen er vi spesielt opptatt av intensjonene bak de to første delmålene:

öArbeidsdriften skal kunne gi kompetanse for det ordinære arbeidsliv og skape reelle jobbmuligheter ved løslatelseö (Kriminalomsorgen 2005).

Denne tanken er av gammel dato innenfor fengselshistorien. Schaaning (2007) viser til at denne tanken stammer fra begynnelsen av 1800-tallet hvor man gikk fra å vurdere fengselsarbeid ut fra lønnsomhetskriterier og over til å se arbeidet som middel til å forbedre de innsatte. Arbeidet ble da sett på som en måte å lære fangene noe som de hadde bruk for når de slapp ut av fengselet. Ideen var dermed at arbeidet skulle påvirke fangenes moral og holdninger.

For å nå dette delmålet er det pr i dag utviklet en rekke strategiske mål: Man skal tilrettelegge for et godt samarbeid med det ordinære arbeidsliv i lokalmiljøet, øke bruk av frigang til bedrifter utenfor fengslet, omstille arbeidsdriftens tilbud fra mindre fleksible industriarbeidsplasser til større mangfold og integrere administrative oppgaver i arbeidsdriften som en del av tilbudet til de innsatte. Vi har ikke som ambisjon å evaluere disse strategiene, men det er viktig å ha strategiene i bakhodet når vi undersøker arbeidsdriften fordi den sier noe om hva arbeidsdriften ideelt sett er ment å skulle være.

I utgangspunktet vil domfelte tilhøre de marginaliserte gruppene på arbeidsmarkedet. Det vil være de som vil ha størst problemer med å komme i jobb og de som først faller ut av arbeidsmarkedet. I hvilken grad domfelte kommer inn på arbeidsmarkedet vil trolig være konjunkturavhengig. De senere årenes stramme arbeidsmarked skulle tilsi at muligheten for jobb for tidligere domfelte med en viss arbeidserfaring skulle øke. Det er også nærliggende å tro at det lokale næringslivets struktur og oppbygning vil kunne ha betydning for hvilke arbeidsmuligheter de domfelte har i frigang og etter løslatelse. I områder med et variert næringsliv og med mye industriell virksomhet vil det antakelig være flere arbeidsplasser hvor få eller ingen formelle kvalifikasjoner er nødvendig. Dette er arbeidsplasser som er aktuelle for mange domfelte, men samtidig er dette arbeidsplasser det blir færre og færre av i det norske arbeidslivet. Resultatene fra spørreundersøkelsen til arbeidslederne i fengslene (Lisen og Olsen 2007) tydet på mye av det arbeidstilbudet de innsatte tilbys i mange av fengslene kun i en viss grad er relatert til krav, kompetanse og teknologi i det moderne arbeidslivet. Det feltet som det har vært størst endringer på, ser imidlertid ut til å være skoledriften.

öArbeidsdriften skal være en integrert del av rehabiliteringsarbeidet i fengsleneö (Kriminalomsorgen 2005).

Det er knyttet flere strategier til dette delmålet bl.a. oppgaven med å styrke samarbeidet internt i fengslene mellom de ulike ansatte, men også eksternt med forvaltningen som sådan. I praksis vil det si NAV. Det handler også om å styrke arbeidsdriften som en øvingsarena for relevante ferdigheter slik Kriminalomsorgen ser det, og ved å innhente relevante arbeidsoppdrag til de innsatte. Et godt og variert næringsliv i lokalsamfunnet betyr antakelig en del for i hvilken grad de domfelte kan forvente å få et arbeid, men det betyr ikke nødvendigvis at de innsatte vil få arbeid i det sivile samfunn på ordinære vilkår. Man får ikke et godt samarbeid mellom lokalt næringsliv og fengsel hvis ikke begge parter ønsker og vil dette. Det er flere forhold som kan bidra til om et slikt samarbeid fungerer godt eller ikke. Våre funn tyder på at de ansattes nettverk betyr mye for jobbmulighetene til de innsatte. Så lenge de ansatte gir de innsatte gode skussmål er det

ofte mindre problemer med å skaffe ordinære jobber til domfelte, og spesielt ikke til dem som har et fagbrev å vise til. Vårt materiale tyder også på at type kriminalitet kan ha noe å si for om næringslivet ønsker å ansette dem eller ei. Det kan også se ut til at arbeidsmarkedet for tidligere innsatte varierer i forhold til geografisk beliggenhet og næringsstruktur. I områder med utbygd industri-virksomhet ser det for eksempel ut til at en relativt betydelig andel av innsatte går til jobber innen denne sektoren. I andre deler av landet, hvor næringsstruktur og arbeidsmarked er annerledes, tyder datamaterialet på at barrierene kan være større. Hvilke arbeidsoppdrag arbeidsdriften i det enkelte fengsel får, kan også på mange måter knyttes til det lokale næringsliv. Enkelte fengsler har også arbeidsoppdrag og leveranser til kunder over hele landet.

3.2 STRAFFEGJENNOMFØRINGSLOVEN

I 2002 trådte straffegjennomføringsloven i kraft, den første felles loven for fengslene og friomsorgen. Denne loven regulerer gjennomføringen av fengselsstraff, strafferettslige særreaksjoner, varetekt og samfunnsstraff og dens siktemål er å gi et bedre grunnlag for et helhetlig arbeid i fengsler og friomsorgen og gjennom dette forsøke å redusere kriminaliteten i samfunnet. Loven gir rammer og mulighet for et mer målrettet rehabiliteringsarbeid. Frem til 2002 hadde fanger arbeidsplikt i Norge. Fangenes arbeid ga rett til dagpenger.¹¹ I straffegjennomføringsloven ble arbeidsplikten erstattet med *aktivitetsplikten*, slik den tidligere pålagt plikten til arbeid ble utvidet til enten arbeid eller skole/utdanning (Fridhov 2003). Samtidig med dette ble programvirksomheten en lovfestet aktivitet på linje med skole og arbeid.

Lov om gjennomføring av straff mv.(Straffegjennomføringsloven), som trekker opp rammene for straffegjennomføringen innen kriminalomsorgen, er i seg selv lite spesifikk når det gjelder arbeid/aktivitet. Dette betyr at straffedømte vil kunne møte ulike arbeids- og aktivitetstilbud avhengig av i hvilken institusjon de soner straffen sin:

§ 18. Arbeid, opplæring, program eller andre tiltak

Kriminalomsorgen skal legge til rette for at innsatte får et aktivitetstilbud på dagtid.

§ 41. Forberedelse til løslatelse

Kriminalomsorgen skal i god tid forberede og bidra til at forholdene legges til rette for prøveløslatelse. Dette gjelder så langt mulig også overfor innsatte som gjennomfører kortere fengselsstraff. Det skal i nødvendig utstrekning tas kontakt med offentlige myndigheter, organisasjoner eller privatpersoner som kan yte bistand for å oppnå

¹¹ Iflg www.kriminalomsorgen.no.

ordnede boligforhold, arbeid, opplæring eller andre tiltak som kan bidra til en lovlydig livsførsel etter løslatelse.

I forskriften til loven er aktivitet konkretisert på denne måten:

§ 3-12. Aktivitetstilbud: forhold til aktivitetsplikten. Endring av innhold
Arbeid, opplæring, program eller andre tiltak er likestilt og fyller kravene til aktivitetsplikten. Det kan ikke pålegges den innsatte å delta i opplæring, programmer og andre tiltak som behandling og lignende mot vedkommendes vilje. Arbeid kan pålegges dersom innsatte ikke ønsker å delta i slike tiltak.¹²

Aktivitetsplikten innebærer at innsatte i norske fengsler har plikt til aktivitet i form av arbeid eller utdanning, vanligvis fra klokken 0800 til 1500. I praksis er det arbeidsaktivitet som utgjør hoveddelen av denne aktiviteten (jfr. St. prp. 1, 2007-08). Som vi ser av de politiske dokumentene, er det knyttet relativt klare målsettinger til aktivitetsplikten. Det vil imidlertid være et empirisk spørsmål hvorvidt disse målene realiseres i praksis.

Det er et mål at alle innsatte skal ha et aktivitetstilbud på dagtid. Arbeid skal gi mulighet for kvalifisering for arbeidslivet for innsatte som trenger det. For varetektsinnsatte er det frivillig å delta i arbeid eller annen aktivitet på dagtid. Arbeid utgjorde 74 % av aktivitetstilbudet i fengslene i 2006. Frigang til arbeid utenfor fengsel utgjorde om lag 4 %. (St.prp. 1, 2007-08:79.)

I 2007 ble det påbegynt soning av til sammen 10 061 ubetingede fengsels- og forvaringsdommer i Norge. Det totale antallet plasser ved utgangen av året var 3573 (Kriminalomsorgen 2007). Kriminalomsorgen har selv anslått at deltakelsen i arbeidsdriften utgjør rundt $\frac{3}{4}$ av aktivitetstilbudet i norske fengsler (Kriminalomsorgen 2005). Som også stortingsproposisjonen påpeker, viser levekårsundersøkelsene at de fleste innsatte velger arbeidsaktivitet (jfr. Friestad og Hansen 2004). En del soner riktignok relativt korte dommer, men det innebærer like fullt at det innen norsk kriminalomsorg foregår en betydelig mengde dagsverk knyttet til arbeid og produksjon.

Dagens aktivitetsplikt er, som påpekt over, nært knyttet opp mot rehabilitering og tilbakeføring til samfunnet etter endt soning. Tidligere var straffearbeid og botsarbeid det vanlige innslaget i fengselsstraffen, og flere av soningsstedene hadde navn som *öarbeitsanstalt* eller *öbotsfengselö*. Vår hypotese er at arbeid/aktivitet fyller en rekke formål og funksjoner i fengselshverdagen. I tillegg til rehabilitering og tilbakevending til samfunnet, kan man også tenke seg elementer av produksjon og det *ö* gjøre opp for seg^ö. Likeledes kan man tenke seg

¹² FOR 2002-02-22 nr 183: Forskrift til lov om straffegjennomføring.

at arbeidet fyller en funksjon som tidsfordriv eller hobbyaktivitet. Arbeidet kan også tenkes å være oppbevaring, fungere passiviserende og utgjør en form for utbytting av menneskelig arbeidskraft.

I følge straffegjennomføringsloven skal det etableres en egen plan for den enkeltes soningsforløp, der den innsatte selv deltar i planleggingen av et rehabiliteringsløp knyttet til soningsperioden. Loven åpner på denne måten for et visst innslag av det vi i det sivile samfunn ville kalle brukermedvirkning. I praksis ser det imidlertid ut til å variere i hvilken grad dette tilbys de innsatte. Datamaterialet sett under ett tyder også på at det er store forskjeller mellom fengslene i hvilken grad kontakt og samarbeid med NAV er etablert og fungerer. Kriminalomsorgen har hatt en formell samarbeidsavtale med daværende Aetat siden 2002, og inngikk i 2006 en fornyet avtale med NAV sentralt omkring oppfølging og tilrettelegging for innsattes overgang til arbeid og videre utdanning ved endt soning. Likeledes ser det ut til å være relativt stor variasjon i skoleprogrammet, både på grunnskole- og videregående nivå. Det er fylkeskommunen som har ansvaret for skoletilbudene. Det vil være av interesse å undersøke nærmere hvordan disse tilbudene er utformet.

At alle innsatte i norske fengsler har en aktivitets*plikt* betyr at man ikke kan velge bort skole, programvirksomhet eller arbeid på dagtid. Hvis man nekter å delta i slike tilbud blir det straffet økonomisk ved at man kun mottar en liten del av de 53 kroner om dagen man ellers ville fått. En aktivitet kan tolkes på mange måter, og innebærer ikke nødvendigvis kvalifiserende aktiviteter for de innsatte. Som vi skal komme tilbake til senere, viser flere av informantene våre at det ikke er snakk om noe reelt valg, og at de må bruke tiden på ting de ikke vil få bruk for når de slipper ut. De oppfatter heller ikke det de gjør som kvalifiserende for arbeidslivet etter endt soning.

En rask gjennomgang fra tallene på antallet dagsverk i fengsler på landsbasis, viser fordelingen mellom ulike typer av aktivitet i september måned i 2008. Tallene er hentet fra Kriminalomsorgens egne registrerte tall, og er basert på de daglige registreringer som gjøres ved oppmøte og opptelling på avdelingene i alle landets fengsler.

Tabell 1: Antall dagsverk blant innsatte på landsbasis, september 2008.

	Ant. dagsverk	I prosent
Arbeidsdrift	37 861	49,7
Undervisning	13 037,5	17,1
Frigang til arbeid	2 379,5	3,1
Frigang til skole	979,5	1,3
Programvirksomhet	633,5	0,8
Fritidsaktivitet og annen aktivitet	252	0,3
Mangler tilbud	14 311,5	18,8
Syk	4 166,5	5,5
Permisjon/fremstilling	1 218,5	1,6
Annet fravær	1 383,5	1,9
I alt	76 223	100

Vi ser av tallene at en betydelig større andel av innsatte deltar i ulike typer av arbeidsdrift, sett i forhold til skole, henholdsvis 50 mot 17 prosent. Det er også en betydelig større andel som har öfrigang til arbeidö enn öfrigang til skoleö, henholdsvis 3 mot dröyt 1 prosent.¹³ Sett under ett, reflekterer tallene at arbeidsdriften fortsatt utgjör det viktigste aktiviteten på dagtid for innsatte. At nærmere 20 prosent av de innsatte mangler tilbud på dagtid, tyder på at det er visse utfordringer knyttet til dette feltet. öAnnet fraværö inkluderer blant annet registrerte antall med såkalt arbeidsnekt. I august måned var dette tallet 341 dagsverk, men her har vi ikke tallet for september.

3.3 ARBEIDSTILBUDENE TIL KVINNER

Ca fem prosent av alle som soner i norske fengsler er kvinner. Kvinnelige straffedöimte utgjör således en liten gruppe innenfor kriminalomsorgen. Selv om kvinnene, i likhet med mennene, har alle typer sosial bakgrunn, utdanning, tidligere yrker og tilknytning til yrkeslivet, tyder materialet vårt på at kvinnene kan ha noe

¹³ Begrepet öfrigangö innebærer at den enkelte har jobb eller skoleplass i det sivile samfunnet utenfor fengslet, og har en avtale om å kunne være utenfor fengselsområdet på bestemte tider av dagen.

tyngre og mer sammensatte problemer enn mannlige innsatte. Det er godt dokumentert at det norske arbeidslivet fortsatt er preget av tradisjonelle kjønnsroller når det gjelder kvinners utdanningsvalg, arbeidsmuligheter og lønnsbetingelser (Teigen 2006). At kvinners muligheter på arbeidsmarkedet ser annerledes ut enn for menn, vil også kunne ha effekter for tidligere domfelte kvinner og deres muligheter. Datamaterialet i vår studie viser dessuten at de arbeids- og kvalifiseringstilbudene kvinnene tilbys under soning, er mer begrenset og har en ganske annen innretning enn tilsvarende for menn. Vi kommer tilbake til dette.

Det finnes tre egne kvinnefengsler i Norge. I enkelte andre fengsler er det kvinneavdelinger. Vi har også møtt enkelte kvinner soner i varetektsavdeling i mann-fengsler fordi det ikke finnes plasser til dem i andre fengsler. De kvinnene som soner under slike forhold har ofte ikke et arbeidstilbud, men kan tilbys skoleplass. De som ikke har, eller ikke velger et skoletilbud, kan bli sittende innelukket på cellen inntil 23 timer i døgnet. De kvinnene dette gjelder får dermed et langt mindre aktivitetstilbud enn menn, i tillegg til at de generelt har dårligere soningsforhold.

3.4 MATERIELLE STRUKTURER OG ØKONOMI

I hvilken grad de ulike fengslene vil nå de strategiske målene som er satt er bl.a. avhengig av hvilke fysiske muligheter fengslene har for en moderne og aktuell arbeidsdrift og hvilke tilbud de faktisk kan gi. Noen fengsler kan ikke sies å ha et godt tilrettelagt tilbud for en meningsfull og/eller variert arbeidsdrift mens andre har mye større muligheter. Det innebærer altså at norske fengsler ikke er noe ensartet. Noen fengsler er ment for kortere dommer, andre for lange, noen har såkalt høyt sikkerhetsnivå mens andre har lavere sikkerhetsnivå. Vi har både gamle og nyere fengsler, og måten disse er bygget og lagt opp på vil virke bestemmende på de aktivitetene man kan tilby. De eldste fengslene, som er bygget på begynnelsen av 1900-tallet, og som gjerne blir kalt industri-fengsler er gjerne preget av god plass til arbeidsaktiviteter fordi det var noe av hensikten med fengslet. Det er ikke dermed sagt at de likevel har plass eller arbeidsoppgaver nok til å gi de innsatte et (relevant) aktivitetstilbud. Er etterspørselen etter fengslets produkter lav, vil det ha direkte påvirkning på hvor mange man kan tilby arbeid. Mange fengsler selger produktene sine i det sivile samfunn, men en del av varene ser også ut til å omsettes blant ansatte og deres bekjentskapskrets og innsatte og deres bekjentskapskrets. Den fysiske utformingen av enkelte fengsler fremstår

dessuten som lite hensiktsmessige i forhold til å tilrettelegge for relevante arbeidstilbud.

Videre vil fengslets utstyr være helt avhengig av i hvor stor grad arbeidsdriften kan sies å være kompetansegivende og aktuell for det ordinære arbeidsliv. I enkelte avdelinger refererer både innsatte og ansatte til at maskiner og teknisk utstyr er foreldet, og ikke lenger brukes i det sivile samfunn. De mener at det man lærer i liten grad kan sies å være kompetansegivende. Enkelte av verksbetjentene mener likevel at de har mulighet til å lære bort grunnelementene innen et fag, selv om maskinparken ikke er av nyeste dato. Hvor vidt arbeidsdriften i disse tilfellene kan fungere som lærlingbedrift, er uklart.

Ved alle fengsler har man muligheter for å gi de innsatte elementære kunnskaper innenfor de aktivitetene man tilbyr, slik som å beregne mengde materiale man trenger, hvordan bruke tommestokk, hammer og sag. Andre fengsler har et relativt utbygd og variert arbeidstilbud til de innsatte, med et spekter av produksjon av primær- og sekundærnæringer. Det kan eksempelvis handle om alt fra møbelproduksjon til gårdsdrift, mekaniske verksteder eller vedlikehold av bygningsmasse. Som vi tidligere har vært inne på, er det en relativt stor andel av innsatte som ikke får et arbeids- eller skoletilbud. En utfordring flere steder handler derfor om å ha *nok* arbeid til å sysselsette alle de som ønsker det, samt å kunne tilby arbeid som i mindre grad handler om oppgaver i primær- og sekundærnæringer, men som er mer relatert til tjenesteytende næringer.

Fengslenes ulike strukturer innebærer derfor at de innsatte vil få ganske forskjellige tilbud om arbeid/aktivitet, avhengig av hvilket fengsel de havner i. Dette har vi også fått godt innblikk i, siden mange av dem vi har intervjuet har sonet i flere ulike fengsler og dermed har et godt sammenligningsgrunnlag. Enkelte av informantene har også søkt seg til andre fengsler, fordi arbeids- og kvalifiseringstilbudene har vært mer i tråd med de ønsker og planer de selv har.

For produksjonen som drives i norske fengsler gjelder et prinsipp om at dette er produksjon man i utgangspunktet ikke skal tjene penger på. Dette skyldes bl.a. prinsippet om at innsatte ikke skal fungere som billig arbeidskraft i samfunnet og dermed bidra til sosial dumping. Målet er at man skal ögå i nullö, og at inntjeningen skal dekke det som aktiviteten/produksjonen faktisk koster. Det innebærer at de skal tjene inn materialkostnadene og direkte utgifter i produksjonen. Det ser imidlertid ut til at dette prinsippet praktiseres ulike i de forskjellige fengsler. I noen fengsler er det hvert enkelte verksted eller den enkelte avdeling som har ansvar for å gjennomføre årsbudsjetter i balanse. Andre steder praktiseres en ordning med at fengslets arbeidsdrift totalt sett skal gå i null, og der

man ser inntjeningsmuligheter og utgifter i de ulike verkstedene under ett. Noen av betjentene refererer også til at det er arbeidsdriften på regionnivå som skal gå i null.

Hvordan dette prinsippet håndteres, vil åpenbart ha store konsekvenser for innsatte og dere arbeids- og kvalifiseringstilbud. Noen steder fungerer arbeidstilbudet reelt sett som opp trening i grunnleggende sosiale ferdigheter, holde avtaler og fungere sammen med andre. Andre steder har man en stor produksjon og leveranse til eksterne kunder, med tilsvarende høy inntjening. Mulighetene til å drive produksjon med et økonomisk overskudd vil derfor variere betydelig. Dette berører blant annet mulighetene de ulike avdelinger og fengsler har til å investere i maskiner og utstyr, og ó fremfor alt ó hvilke muligheter de har til å tilby tilpassede arbeidstilbud til innsatte som av ulike grunner har nedsatt arbeidsevne.

Vi har ikke hatt anledning til å studere budsjetter og regnskap for de ulike verkstedene vi har besøkt. Ut fra det de ansatte sier, tyder det på at det er variasjoner også i hvordan regnskapene føres. Noen steder har vi for eksempel fått forståelsen av at dagpenger (ölonnenö) til innsatte går inn i arbeidsdriftens budsjett, mens det andre steder holdes utenfor dette budsjettet. Hvor vidt dette handler om budsjettekniske forhold, eller om det innebærer at lønnen reelt sett budsjetteføres som utgift på disse stedene, vet vi imidlertid ikke. Hvordan man utgiftsfører større innkjøp av maskiner og produksjonsutstyr synes også å praktiseres ulikt mellom de forskjellige fengslene, og mellom regionene.

3.5 SIKKERHETSNIVÅ

I den studien vi har gjennomført, har vi forsøkt å dekke fengsler med forskjellige grader av sikkerhetsnivå og soningsformer. Det betyr at vi i utvalget har tatt hensyn til å få med informanter som soner i fengsler med henholdsvis høyt og lavere sikkerhetsnivå. Vi har dessuten ønsket å få med i utvalget innsatte som soner i lukkede og åpne avdelinger. Før vi begynte feltarbeidene, hadde vi kun et slags skjematisk inntrykk av hva dette innebar, og vi skal kort nevne dette her. Etter hvert som vi gjorde intervjuene ble det raskt åpenbart at disse forskjellene var store, og innebar helt ulike typer av hverdag. Som ordene antyder, handler det altså om hvordan fengselsmyndigheten betrakter de innsatte ó hva slags kontroll, overvåking og grad av tillit som er knyttet til den enkelte og hennes/hans hverdag.

Soning med høyt sikkerhetsnivå preges av høye murer, overvåkningskameraer, låste dører, piggtråd og gjerder. På disse stedene kan man ikke ta mange skritt uten å være synlig og kontrollert. Lavere sikkerhetsnivå preges fortsatt av

frihetsberøvelse og kontroll, men her er det mer snakk om gjerder i stede for murer, og overvåkingen virker ikke fullt så massiv her. Innad i enkelte fengsler er det også skiller mellom åpne og lukkede avdelinger, der soning i en åpen avdeling innebærer at den enkelte innsatte gjør avtaler med fengslet om å kunne forlate fengslet på dagtid for å delta i skole eller arbeid i det sivile samfunnet.

Sett utenfra, fortonet hverdagen seg høyst forskjellig i de ulike soningsformene. I et av fengslene vi besøkte, ble dette illustrert tydelig. Fengslet har høyere grad av sikkerhet. Det er høye murer rundt, og førsteinntrykket er massivt. Fengslet ligger i et landlig område med vakker natur og omgitt av susende furutrær. Innenfor muren, bak sikkerhetssluser og høye nettinggjerder ligger fengselsområdet preget av asfalt, mur og betong. Da vi var der, var det sommer og varmt. Utenfor porten ligger en åpen avdeling. Den består av trebebyggelse med mindre hybelhus. Det er fredag ettermiddag og fra de åpne vinduene lukter det middag og fredagsvask. Vi hører musikk og noen som plystrer. Kanskje står vi her i fare for å overdrive forskjellene, men som vi skal komme tilbake til i den videre teksten snakker innsatte selv også om at forskjellene er betydelige mellom de ulike soningsformene.

I fengsler med lavere sikkerhetsnivå, sett fra vårt ståsted, virket det som om hverdagen i noen grad var mindre preget av formaliserte rutiner, større grad av tillit mellom innsatte ansatte, og større grad av ansvar. Samtidig var det likevel tydelig at hverdagen også i disse fengslene bar preg av å være regelorientert, med oppstilling og telling på bestemte tidspunkt på dagen, kontroll av private penger, urinprøver og strenge begrensninger på besøk. Det skal her også nevnes at vi raskt lærte at samme grad av sikkerhetsnivå kunne innebære forskjellig ting, preget av lokale rutiner og lokale praksis i det enkelte fengsel. I følge Kriminalomsorgen, skal sikkerhetsnivå ideelt sett gradvis nedgraderes utover i soningsforløpet.¹⁴ Av hensyn til anonymisering av informantene vil vi i den videre teksten bruke begrepene ölavere sikkerhetsnivåö og öhöyt sikkerhetsnivåö, uten å spesifisere dette ytterligere. For øvrig vil den beskrivende teksten si noe konkret om de betingelsene som innsatte soner under. I informantsitater finnes noen steder en tilsvarende distinksjon mellom öåpne fengslerö og ölukkede fengslerö, men vi har ikke endret på termer i direkte sitater.

¹⁴ Se <www.kriminalomsorgen.no>, öOm straffgjennomføringenö.

4. FENGSELETS MANGE FUNKSJONER

Fengslenes materielle strukturer skaper store føringer ikke bare på hvilke arbeidsaktiviteter anstalten kan tilby de innsatte, men også hvordan de innsatte opplever fengselsstraffen som sådan. Nordlandsforsknings arbeidsnotat om arbeidsdriften i norske fengsler viste at bygningsmessige forhold var til hinder for å nå arbeidsdriftens målsettinger (Lien og Olsen 2007). Vi har nå ved selvsyn fått innblikk i denne problematikken og det er åpenbart at uhensiktsmessige bygg skaper utfordringer. Disse utfordringene ser ut til å være spesielt knyttet til høysikkerhetsfengsler av nyere dato. Plassmangel, uhensiktsmessig og uoversiktlig rominndeling skaper bl.a. utfordringer knyttet til sikkerhetsproblemer og derigjennom også bemanningsspørsmål. Jo mindre oversikt, jo færre innsatte kan for eksempel delta i arbeidsdriften. Men samtidig ser det ut til at der fengslene har slike begrensninger, øker skolens betydning for det aktivitetstilbudet slike fengsler tilbyr de innsatte. Når man snakker med de ansatte er det for øvrig ikke arbeidsdriftens yrkeskvalifiserende funksjon det er mest fokus på. Det fokuseres først og fremst på sosialisering og endring av individer til øgangs menneskeø, og hvor arbeidet kun oppfattes som ett av flere midler fengslene tilbyr de innsattes i deres prosess mot en kriminalitetsfri tilværelse. Dette stemmer også med hva vi fant i den nevnte spørreundersøkelsen hvor vi blant annet spurte ansattes om målene med arbeidsdriften (ibid). Blant innsatte er det også en oppfatningen at arbeidsaktivitet ikke kun handler om kvalifisering til yrkeslivet, men også om tidsfordriv. Dette er spesielt fremtredende i fengsler med høyt sikkerhetsnivå. Men bildet er, som vi skal se i dette kapitlet, ikke entydig.

4.1 SIKKERHET OG AVSKREKKING

Fengsler kan sies å ha mange ulike funksjoner, men det man som oftest og umiddelbart tenker på er *sikkerhet og avskrekking* ó å skjerme resten av samfunnet fra personer som har begått kriminelle handlinger, å avskrekke personer fra å begå kriminelle handlinger og å avskrekke tidligere domfelte til å begå nye kriminelle handlinger. Men i tillegg til ideen om fengslenes individual- og allmennpreventive virkning har sikkerhetsaspektet et internt, og i enkelte fengsler et overskyggende fokus. Sikkerhet, kontroll og rutiner danner rammen rundt den virksomheten som foregår i fengslene og da spesielt i fengsler med høyt sikkerhetsnivå. Sikkerhet har således ikke bare et eksternt og samfunnsmessig fokus, men i vel så stor grad et internt fokus som vil påvirke livet i en total institusjon som fengslene er. Intern sikkerhet handler i denne sammenhengen om sikkerheten til både ansatte og

innsatte. I Kriminalomsorgens sikkerhetsstrategi (2006-2008) fokuseres det på følgende tre sikkerhetsformer internt i fengslene:

- Dynamisk sikkerhet
- Statisk sikkerhet
- Organisatorisk sikkerhet

Dynamisk sikkerhet handler om sikkerhet knyttet til mellommenneskelige relasjoner og til former for samhandling mellom ansatte og innsatte i fengslene. Eksempler på dette er kontaktbetjentarbeid, arbeid, programvirksomhet og sosialt samvær. Den statiske sikkerheten handler om sikkerhetstiltak knyttet til gitter, kamera, gjerder, ringmur og alarmanlegg. Den organisatoriske sikkerheten handler om hvordan arbeidet organiseres internt i fengslet, det handler om ansvar og myndighet. Eksempler på dette er bemanningsplaner, opplæring og krisehåndtering (Sikkerhetsstrategien s. 5).

I vårt møte med høysikkerhetsnivåfengslene var den statiske sikkerheten mildt sagt iøyenfallende. Fengslenes høye og massive betongringmurer, piggrådsgjerder, sluser, metalldetektorer og gjennomlysning av bagasje bidro sterkt til en følelse av strukturell mistillit. Med kameraer som kunne følge ens bevegelser uansett hvor en befant seg og dører som ble åpnet uten at man så en sjel og stemmer over callinganlegget fikk en til å føle seg som en figur i George Orwells roman *1984*. Man følte virkelig på kroppen at østerebror ser deg og tanken gikk unektelig til de som lever under slike regimer i årevis. Det vi oppdaget etter hvert som vi besøkte flere og flere fengsler med høyt sikkerhetsnivå var at det som på mange måter skilte høysikkerhetsfengslenes ulike avdelinger fra hverandre var den dynamiske sikkerheten. Som en del av progresjonstanken har høysikkerhetsfengsler avdelinger med ulik grad av sikkerhetsnivå. Man begynner soningen på det strengeste nivået og målet er at de innsatte skal bevege seg fra høyt til de lavere sikkerhetsnivå-avdelingene i løpet av soningstiden. Livet i avdelingen styres mye av sikkerhetsnivået og rent konkret kommer det til uttrykk ved at ansatte og innsatte omgås mer jo lavere sikkerhetsnivået er på avdelingen. Den statiske sikkerheten er fremtredende også i avdelingene med lavere sikkerhetsnivå, men samtidig fremstår den dynamiske sikkerheten som mer fremtredende. I enkelte avdelinger omgås innsatte og ansatte hverandre ganske tett bl.a. ved at de lager og spiser lunsj sammen. I de fengslene de ansatte arbeidet på lik linje med de innsatte ble det også sett meget positivt på. Slike mellommenneskelige relasjoner ser ut til å skape en større nærhet mellom de innsatte og de ansatte og det bidrar til å skape et grunnlag for tillit og respekt mellom dem. I andre fengsler var det tydelig større avstand mellom *ödeö* og de innsatte og *ödemö* og de ansatte. Enkelte innsatte viser til at ansatte sitter innelåst i burene sine og bare følger med de innsatte på avstand. Det

ser ut til at følelsen av å bli kontrollert øker og det skaper større avstand til betjentene. Situasjonen minner litt om klassikeren Lysgaards Arbeiderkollektivet (1961/1985) hvor ledelsen blir arbeidernes motstandere fordi ledelsen er de som fører tilsyn med produksjonen og dermed blir oppfattet som en kontrollinstans av arbeiderne.

Møtet med fengsler med lavere sikkerhetsnivå ble noe helt annet enn vårt møte med høysikkerhetsnivåfengslene. Her var den statiske sikkerheten påfallende fraværende foruten at man selvfølgelig måtte skrive seg inn når man kom og ut når man gikk. Aktiviteten som foregikk i noen av disse fengslene minnet mye om livet i det sivile samfunnet. Her var det få låste dører og ingen kameraer å se. De innsatte beveget seg fritt på området og mange av de ansatte hadde ikke fengselsbetjentuniform på seg. Det minnet på mange måter lite om det bildet vi hadde av et fengsel. Selv om havet i høyeste grad kan sies å være del av et statisk sikkerhetstiltak¹⁵ ó det skiller deg fysisk fra fastlandet ó så ga de innsatte ikke inntrykk av at de følte det som en negativ barriere. Den systemiske og mellommenneskelige tilliten var fremtredende på disse stedene.

Vi oppdaget dermed raskt at fengsler kan være så mangt. Vi fikk også erfare at det å være i et fengsel gir oss viktig og verdifull innsikt i denne lukkede verden som vi aldri ville fått på noen annen måte. Men det som slo oss etter å ha snakket med innsatte og ansatte er at fengslene fremstår som å ha så mange andre funksjoner enn kun sikkerhet og innesperring av individer. I løpet av vår analyse av det innsamlede datamateriale avtegnet det seg etter hvert fire kategorier, for hva vi mener fengslenes funksjoner kan deles inn i.

4.2 KVALIFISERINGSARENA

I tillegg til ideen om allmennpreventive hensyn og sikkerhet så fremstilles fengslene, både politisk og av kriminalomsorgen som sådan, også på mange måter som en *kvalifiseringsarena* både knyttet til arbeid og/eller utdanning, livet i stort og rollen som borger i et samfunn. Ideen om at innsatte skal lære et håndverk, eller drive med annen aktivitet i fengslene som kan være nyttig for den innsatte etter soning, er en gammel ide som legen Fredrik Holst¹⁶ snakket varmt om allerede på 1800-tallet (Larsen 2001). Men lenge før den tid var det stort fokus på arbeid som

¹⁵ Et eksempel på dette er det nå nedlagte Alcatraz i San Francisco, hvor havet skapte en farlig og uoverkommelig barriere mellom fengslet og öfrihetenö - byen på fastlandet.

¹⁶ Holst reiste rundt i Europa for å skaffe seg ideer til hvordan norske fengsler best kunne bygges opp både arkitektonisk og innholdsmessig. Han ønsket å kombinere en helsefrembringende og human behandling med fengselsoppholdets formål.

del av rehabiliteringen av kriminelle. Ideen om rehabilitering uttrykkes fremdeles hos politiske myndigheter og avspeiles i lover og forskrifter og i kriminalomsorgens ulike strategier og handlingsplaner. Men som vi skal se er gode intensjoner ikke nødvendigvis nedfelt i praksis og det kan være mange ulike grunner til det.

Å havne i fengsel innebærer at man mister det meste av kontrollen over livet sitt og at man må innordne seg et system som man er tvunget inn i basert på en forbrytelse man har begått. Norske fengsles oppgave i dag handler i stor grad om frihetsberøvelse og rehabilitering av domfelte. Rehabiliteringen av innsatte er ment å foregå ved hjelp av deltakelse i arbeid og/eller skole og/eller programvirksomhet, men ordlyden i straffegjennomføringsloven åpner også for det mer diffuse begrepet *aktivitet* ved at innsatte har en *aktivitetsplikt*. Vi finner det hensiktsmessig å skille mellom yrkeskvalifiserende arbeid og aktivitet. Sistnevnte fremstår som det vi vil karakterisere som tidsfordriv eller hobbyaktivitet. Fengslene i vårt utvalg kan sies å tilby både yrkeskvalifiserende aktiviteter og hobbyaktiviteter. Arbeid som *kan* være yrkeskvalifiserende er snekkerfag, mekaniske fag, fag knyttet til jordbruk/skogbruk, gartnerfaget, stillasbygging og lakkeringsfag, for å nevne noen av de aktivitetene vårt utvalg av fengsler tilbyr. I tillegg til dette har alle fengsler ulike driftsoppgaver som også *kan* være yrkeskvalifiserende for de innsatte slik som renhold, kokk, vaskeri og generelt veldikeholdsarbeid. Alle disse arbeidsaktivitetene kan være yrkeskvalifiserende i de tilfellene hvor fengslene knytter det praktiske arbeidet mot teori gjennom korte moduler eller fagbrev, men også når arbeidet kan godskrives som praksis i en yrkesutdanning.

Av de innsatte vi intervjuet er det relativt få som karakteriserer arbeidsdriften som kvalifiserende for dem. Noen fengsler har lagt til rette for at de innsatte kan ta fagbrev, men det er ikke nødvendigvis slik at noen innsatte har tatt et fagbrev. I andre fengsler vises det til at det er ca én innsatt i året som tar et fagbrev. Det er for øvrig flere fengsler hvor de innsatte tilbys realkompetansevurdering hvilket er et viktig tiltak for å stadfeste innsattes kompetanse. De innsattes utsagn tyder på at det er et relativt markant skille mellom fengsler med lavere sikkerhetsnivå og fengsler med høyt sikkerhetsnivå når det gjelder opplevelsen av arbeidets kvalifiserende funksjon. De innsatte er jevnt over svært positive til den arbeidsaktiviteten de tilbys i fengsler med lavere sikkerhetsnivå. Denne tilfredsheten knyttes til de arbeidsaktivitetene de tilbys, men man skal nok ikke heller undervurdere viktigheten av de mellommenneskelige forholdene og måten disse fengslene er organisert på. De innsatte i åpne institusjoner påpeker viktigheten av at verksbetjentene selv også deltar i det daglige arbeidet. Det ser ut til å skape både tillit og respekt mellom innsatte og ansatte og man oppnår i større grad en form for

kollegialt forhold som ligner på arbeidslivet i det sivile. Men det påpekes også at arbeidet er meningsfullt i seg selv:

óTilbudet her er godt. De er flinkere til å tilrettelegge her enn på lukket. Man snakker om rehabilitering og da må man forvente at det tilbudet man finner inne ligner litt på det ute. På lukket var det dårlig. Verksbetjentene her er arbeidsfolk med erfaring og de er med på å jobbe selv, ikke minst. (í) Jeg skal få realkompetansevurdering i to håndverksfag. Rektor her er enestående. De er fantastiske overfor de innsatte. Der er imøtekommende og behjelpelige. Dette må være verdens beste fengsel! Du har alle muligheter for å komme deg videre herfra hvis du vil selv. I forhold til lukket er dette himmelen. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

óPå lukket er det kun tiltak. Det er makaber sysselsetting som folk må møte opp på uansett. Og så sitter de bare der og spiller kort. Det er ren sosialisering og å få folk ut av isolasjon. (í) her på åpen er det bra. Her er arbeidet reelt. Du gjør faktisk noe. Dette med manglende selvtillit og stigmatisering kan man frigjøre seg litt fra her. Det handler om å mestre ting. Jeg ser at jeg fungerer her og at sammenlignet med andre gjør jeg en bra jobb. Og jeg får positive tilbakemeldinger på det. Det er bra. (í) Det at du har vært i en mestringsituasjon er det beste man har herfra. Hverdagslivet her er det viktigste, ikke programvirksomhet. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Disse sitatene kan stå som et godt eksempel på hvordan de innsatte oppfatter arbeidsdriften i fengsler med lavt og høyt sikkerhetsnivå. Gjennomgående er innsatte i fengsler med lavere sikkerhetsnivå mer fornøyde med både soningen, innholdet i soningen og til dels også relevansen i sysselsettingen. På de åpne anstaltene utfører mange innsatte nyttig og yrkeskvalifiserende arbeid som sparer kriminalomsorgen for millioner av kroner. Og dette poenget er det flere av de ansatte som påpeker overfor oss. Ansatte viser også til at mange innsatte utfører arbeider som de ansatte selv ikke er kvalifiserte til. I fengsler med lavere sikkerhetsnivå ser det ut til at man forsøker å benytte den kompetansen de innsatte besitter og dette kan nok også skyldes at fengsler med lavere sikkerhetsnivå har mye større muligheter for et godt og variert tilbud. Situasjonen ser ut til å være en annen i en del fengsler med høyt sikkerhetsnivå.

Det står i loven at de innsatte har krav på et aktivitetstilbud, men det er allikevel ikke slik at alle innsatte får tilbud om en aktivitet, eller får noen mulighet for et kvalifiseringsløp. Ifølge våre informanter ser dette ut til å være en utfordring knyttet spesielt til fengsler med høyt sikkerhetsnivå. Tallene fra Justisdepartementet fra 2008 viser at 18,8% av de innsatte ikke får tilbud om noen

aktivitet. Dette påpekes skyldes flere forhold som vi har vært inne på tidligere i denne rapporten. For det første handler det om arbeidsdriftens fysiske lokaliteter og for det andre handler det om sikkerhet og kontroll. Små lokaler setter begrensninger på hvor mange maskiner man har plass til og dermed også hvor mange innsatte man har kapasitet til å lære opp. I enkelte fengsler står de ansatte i kø ved maskinene og det fremstår som lite motiverende, kvalifiserende og hensiktsmessig. Lav bemanning og sykdom blant betjentene bidrar også til at mange innsatte ikke får noe aktivitetstilbud og dette knyttes til sikkerhetsmessige forhold. I slike tilfeller er det eneste fengslet kan tilby de innsatte opphold på cella.

óVi er ikke godt bemannet. Det beste beviset på det er at vi ikke når aktivitetstilbudet vårt med x antall i arbeid. Vi klarer ikke å gi alle innsatte et aktivitetstilbud. Du vil, men du får det ikke til. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

De innsatte får på lang vei støtte fra mange av de ansatte som erkjenner at en del av arbeidsdriften i liten grad er kvalifiserende for arbeid etter soning. Enkelte viser til at de nasjonale målene er visjoner og ikke mål man faktisk kan nå. Det handler ikke bare om at lokale praksiser er øfeilø, men at nasjonale mål er i utakt med (den lokale) virkeligheten. Det sterke fokuset på arbeidslinja bidrar til å usynliggjøre alle de innsatte som ønsker har lite håp om å komme inn i det ordinære arbeidslivet, og som trenger en annen type oppfølging og sysselsetting enn det ordinære arbeidstilbudet i fengslene.

Mange innsatte får da også på lokalt nivå et tilbud om ó eller et krav om å delta i ó det som kun kan karakteriseres som en *aktivitet* og som i liten grad kan sies å være yrkeskvalifiserende for livet etter soning. Eksempler på slik aktivitet er for eksempel pakkeoppdrag for eksterne oppdragsgivere, keramikkverksted, lysstøperi, strikking og sying. Disse aktivitetene ser i stor grad ut til å skape store frustrasjoner hos mange av de innsatte og de påpeker med rette at slik aktivitet ikke er yrkeskvalifiserende og heller ikke motiverende:

óDet finnes rørleggere og elektrikere her [på åpen avdeling]. Den kompetansen må jo finnes på lukket også! Men der får de ikke slike tilbud. På lukka ble vi satt til å pakke julemerkelapper inn i en bitteliten pose. Sånt satt vi med i juli. Det er jo idiotjobb så det holder. Der sitter jeg med min kompetanse, det sitter kanskje en rørlegger der, en elektriker, en akademikerí (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Men man skal ikke underslå at denne typen av aktiviteter kan ha en funksjon, og spille en viktig rolle overfor enkelte innsatte som av ulike årsaker ikke er i stand til å utføre mer ordinære arbeidsoppgaver. Mange av betjentene viser til at det er mange innsatte som ikke behersker en arbeidssituasjon og for disse innsatte handler

aktivitetsplikten kun om sysselsetting og ikke om kvalifisering. Dette kan være innsatte med store psykiske problemer, store somatiske problemer eller at de på en eller annen måte faller i kategorien lettere psykisk utviklingshemmet. Men nå er det ikke slik at aktivitetsplikten nødvendigvis bare skal handle om kvalifisering for arbeidslivet. For de fleste innsatte fyller aktivitetsplikten også en viktig rolle som tidsfordriv som man nok ikke skal undervurdere viktigheten av:

óAktivitetsplikten er bare positivt for meg. Det er noe jeg må ha. Å komme seg ut av varetekten. Det gikk bare to dager så kjente du at dette var herlig. Du får ut masse av trykket i kroppen og hodet. Jeg sliter i helgene når jeg ikke har noe å gjøre. Det er da tankene kommer. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Vårt inntrykk av arbeidsaktiviteten er at den er betydelig bedre og til dels mer kvalifiserende i fengsler med lavere sikkerhetsnivå enn i fengsler med høyt sikkerhetsnivå. Men det vi synes å se konturene av, basert på våre informanternes utsagn, er at de fleste av fengslene med høyt sikkerhetsnivå erkjenner at arbeidsdriften i stor grad handler om sysselsetting, og som konsekvens av denne erkjennelsen har søkt en løsning på dette ved å øke fokuset på utdanningsmulighetene de innsatte har når de sitter fengslet.

4.2.1 Skole

Kvalifisering gjennom utdanning er også et politisk uttalt mål for aktivitetsplikten og det synliggjøres som følge av Lov om grunnskolen og den videregående opplæringa (Opplæringsloven). Ifølge Opplæringsloven har alle borgere, inkludert straffedømte, som er født før 1. januar 1978 en lovfestet rett til videregående opplæring. Dette fokuset på utdanning gjenspeiles også i uttalelsene fra våre informanter. Alle betjentene viser til at de anbefaler først og fremst unge som soner en fengselsstraff til å velge skoletilbud, men de foreslår også skole for en del eldre innsatte fordi de ansatte ser at de er motiverte og mer modne for skolegang enn noen av de yngre innsatte er.

Det har ikke vært et mål med denne rapporten å undersøke undervisningens kvalifiserende funksjon, men uttalelser fra både ansatte og innsatte i flere av de fengslene vi har besøkt tyder på at undervisningen i norske fengsler er bra. Skolen, representert ved lærerne, får tildes meget gode skussmål av våre informanter ó både innsatte og ansatte. Noen av grunnene til dette ser bl.a. ut til å være at lærerne i fengslene følger læreplanens mål om individuell tilrettelagt undervisning. Det er få elever i klassen som betyr at den enkelte elev får tettere oppfølging, lærerne er flinke til å bruke gode programmer for personer med lese- og skrivevansker, enkelte lærere bruker film og foiler for å gjøre teori visuelt og enkelt å forstå ved å knytte det direkte til praksis. Lærerne opplyses å følge de innsatte opp på en meget

god måte. Det vises også til at flere innsatte har fått fullført både ungdomsskole og videregående skole i fengslet. I tillegg har enkelte fengsler også noen innsatte som tar fag på universitets- og høyskolenivå. Skolen i fengslene tilbyr likevel bare et begrenset utvalg av fag, og de innsatte har dermed ikke like store valgmuligheter som unge i et utdanningsløp i det sivile samfunn. Når det er sagt ser det ut til at de fagene som tilbys favner mange innsattes interesser. Vi kommer for øvrig tilbake til samarbeidet mellom skole og arbeidsdriften i kap. 7.6.

4.2.2 Programvirksomhet

En tredje type virksomhet som tiden med aktivitetsplikt brukes til, er det som kalles programvirksomhet.¹⁷ Programvirksomhet er kort fortalt betegnelsen på ulike typer av atferdsorienterte kurs og undervisningstilbud som foregår over noe tid, og der formålet er å gi kunnskap og motivasjon for endring hos enkeltindividet. I de fleste av fengslene forteller innsatte om programvirksomhet som pågår, eller som de har deltatt i tidligere. Typiske programmer innsatte forteller om at de har deltatt i er sinnemestring, stressmestring, ATV (Alternativ til vold), pappakurs og brottsbrytet. Deltakelsen i disse tilbudene er frivillig, og i følge straffegjennomføringsloven er dette en aktivitet som er sidestilt med arbeid og skole, slik at innsatte ikke taper dagpenger på å delta i disse ordningene. Erfaringene med å delta i programmene synes å være todelt. Noen av informantene snakker om programmene som positive erfaringer som de har fått mye ut av personlig, i måten å tenke om sitt eget liv og muligheter. Andre informanter snakker om programvirksomheten som øst spill for gallerietö, uten annet enn symbolsk effekt for å oppnå goder.

En av dem som har hatt positive erfaringer med programaktivitet, er en voksen mann som soner en lengre dom i et høysikkerhetsfengsel:

óJeg har deltatt i et rusmestringsprogram. Jeg synes det var helt greit. Det har i hvert fall påvirket meg.

óVar det greit på den måten at du opplevde at du fikk noe ut av det for din egen del?

óJa, det var det som var mest positivt ved det. Før jeg tok det kurset så visst jeg liksom ikke hvordan jeg skulle ta meg aví . Du veit, jeg har jo kutta rett av det med rus og sånn da jeg kom inn her. Og det var en hard prøvelse. Men jeg sto på mitt ó nok er nok!

En av informantene, en kvinne i 30-årene i en høysikkerhetsavdeling, er usikker på om opplever at programmene har noen nytte. Hun har deltatt i programmer om

¹⁷ Tallene fra Justisdepartementet viser for øvrig at kun 0,8 % innsatte er tilknyttet programvirksomhet.

henholdsvis stressmestring og kvinner og vold. På spørsmålet om hun synes slike programmer er nyttige svarer hun som følger:

óJeg vet ikke. Du får stort pluss i boka på det. Det er mer vi som forteller dem hvordan det er, så det er de som lærer av oss.

öEt stort pluss i bokaö betyr økning i det vi tidligere har omtalt som tillitskapital. Det betyr at deltakelse i programmene har symbolverdi i å vise vilje til personlig endring, og bidrar inn i belønningsordningene, i form av overgang til lettere soning, permisjonsordninger, mulighet for tillitsjobber, etc.

En kvinnelig betjent er instruktør på noen kurs som kjøres i det fengslet hvor hun jobber. Hun sier:

óVi får veldig gode tilbakemeldinger hos innsatte, og vi ser forandringer hos de innsatte i løpet av programmet. Det er mye som kommer opp, så de blir ganske slitne. [í] Tilbakefallsprosenten er lavere blant de som deltar på disse kursene. [í] Det er geniale tiltak, og jeg skulle ønske at de [myndighetene] så hvor stor effekt de har. Når de begynner å tenke endring, så er det utrolig hva som skjer. Vi har pårørende som ringer og spør hva vi har gjort med dem. Og vi merker det på samspillet. De kommer ikke så fort i krangel.

En av våre informanter soner nå på en frigangsavdeling og er inne i et arbeids- og kvalifiseringstilbud som gjør ham relativt trygg på å ha en jobb etter endt soning. Han har deltatt i noen programmer, og har et ambivalent syn på programmene. Han sier:

óJeg har gått fire alternativ til vold-kurs og tre-fire sinnemestringskurs. I fengsel er det veldig sånn: öHan har det kurset. Da er han er en bra mann!ö Du må la de [ansatte] få litt ære for det. Jeg leste den nye straffegjennomføringsloven, og det er lagt opp til smisk. Den som smisker mest, kommer lengst. Det er sånn det er! Smisk til systemet og at du viser at det er systemet som har æren. Du må ikke ta kreditt for det selv, men gi kontaktbetjenten æren. Det er sikkert litt gøy for dem at noen endelig får det til. Det blir litt spill for galleriet, og de vet det selv.

óEtter din mening, har programmene noen effekt i det hele tatt?

óDet er forskjell fra folk til folk. I min situasjon når det gjelder alternativ til vold, så kan for eksempel fortelle om en episode på en bar som kunne endt i slåsskamp, og så kan vi diskutere hvordan man kunne reagert. Og så ender du opp med at kanskje andre også hadde reagert litt som deg. Men det er litt verktøy, som å telle til ti som kan være greit, men det kan like godt være det er fordi jeg har blitt litt eldre. Hva det er som er hjulpet, det vet jeg ikke. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

-Jeg tok det, for jeg antar at byråkratiet ser på papirene og da ville det sikkert se bra ut. Derfor tok jeg det. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Vi har også møtt innsatte som nekter å delta i slike programmer. Det flere av de innsatte peker på som negativt er den uhensiktsmessige måten programmene er lagt opp på, hvor otøffe menn skal sitte i grupper og fortelle om sine problemer, som kan være betydelige. Man kan selv tenke seg at det kan føles ugreit å dele slike opplevelser under mild tvang. Vi skal ikke vurdere verken bruken av eller erfaringene med program her, men kort påpeke at det trolig vil være utfordringer knyttet til måling av effektene av slike program, siden de synes nært knyttet til insentivsystemet i fengslene og den enkelte innsattes tillitskapital.

4.3 SOSIALISERINGS- OG ENDRINGSSARENA

I løpet av intervjuene med de ansatte så vi tydeligere og tydeligere at fengsel ikke først og fremst ble oppfattet som en kvalifiseringsarena for yrkeslivet, men at soningen handler om sosialisering og endring av atferd, jfr formålet med programvirksomheten. Dette inntrykket forsterkes også fordi programvirksomheten har forrang foran all annen aktivitet de innsatte har i fengslene. Fengslene fremstår på bakgrunn av dette, for oss, også som en form for *sosialiserings- og endringsarena*. De ansatte hevder at det finnes mange innsatte som aldri har møtt krav fra sine omgivelser, mange har ikke rutiner knyttet til det å stå opp tidlig om morgenen, vaske og rydde, ha og beherske en jobb, ansatte hevder også at kunnskapen om personlig hygiene kan være mangelfull hos enkelte innsatte og mange mangler ferdigheter knyttet til hvordan man konverserer uten at man snakker om dop eller kriminell virksomhet. Dette er forhold det legges vekt på i fengslene og det er knyttet krav til å følge fengslenes regler på dette området. Ønsket atferd i henhold til reglement og rutiner blir belønnet på ulike måter (jfr. progresjonstankegangen) som bl.a. mulighetene for en åpnere, og i enkelte tilfeller, kortere soning. Følgende sitater kan illustrere poenget med at de ansatte mener sosialisering er viktigere enn jobben den innsatte utfører i fengslene:

óJobben er jo ikke viktig. En god diskusjon om noe som står i avisen er vel så viktig. Bygge tillit. Det handler om bondevett. Jeg tror det må strammes forsiktig inn, man må kose seg litt, la dem bli litt kjent. Vi tenkte vi skulle til elva med overnatting for å fiske litt. Alt sånt er mye viktigere enn arbeidet. (Ansatt, lavere sikkerhetsnivå.)

ó(í) men vi har også de som ikke har vært i noen jobb tidligere. Hvor man må lære dem å samarbeide, lære dem å ta ansvar for de oppgavene de er satt til. Å gi dem ansvar etter hvert er det beste. De vokser veldig på det å få økt

ansvar. Det kan være alt fra å lære dem å stå opp om morgenen og møte til rett tid, at du må ta ansvar overfor andre. Sosial trening. Det kan være en kjempeutfordring for mange. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óGjør de ting som de skal så blir det som en trapp oppover. Det må ikke være for mye krav. Det er sånne triks vi lærer etter hvert. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Det siste sitatet tyder på at forventningene til en del innsatte er lave blant en del ansatte og at det er en tanke om å skape mestring og selvtillit som en del ganger ligger til grunn for denne holdningen. Dette kan nok være en riktig strategi å møte en del innsatte med. Men det er samtidig en del av de innsatte selv som mener at målene som blir satt i forhold til dem er for lite ambisiøse og at de selv gjerne ville hatt mer å strekke seg etter. Det har likevel ikke blitt slik fordi kontaktbetjenten mener det er urealistisk å nå de målene den innsatte selv har ønsket. Dette kan nok stemme i en del tilfeller, men samtidig er resultatet for enkelte, og kanskje mer ressurssterke innsatte, at de føler at de blir gjort mindre og dummere enn de er. Dette illustrerer muligens at de opplever at den individuelle tilpasningen (som en fremtidsplan er ment å ivareta) ikke er optimal og at en viss form for gruppetenkning gjør seg gjeldende i de ansattes tenkning om de innsatte. Det kan også tenkes at kontaktbetjentene vet for lite om de innsattes ressurser fordi de kanskje ikke tar sin oppgave som kontaktbetjent alvorlig nok, eller at den innsatte selv ikke ønsker kontakt med kontaktbetjenten (jfr kap. 6).

Goffman (1961) viser til at det eksisterer fem ulike former for totale institusjoner og hvor fengsel er ett eksempel på en slik total institusjon. Ifølge Goffman karakteriseres totale institusjoner ved at: i) alle aspekter ved livet utføres på samme sted og under en og samme autoritet, ii) alle aktiviteter utføres alltid sammen med en gruppe mennesker som alle blir behandlet likt og som forventes å gjøre de samme tingene, iii) alle aktiviteter er strengt rutiniserte, iv) og samlet skal dette bidra til å nå institusjonens overordnede mål (Goffman 1961:17). Knytter vi dette perspektivet til norsk kriminalomsorg skal all aktivitet i norske fengsler bidra til rehabilitering av de innsatte. Fengsel er et sted hvor noen er dømt til å være mot deres vilje og som hindrer en fysisk i å bevege seg utenfor institusjonens område. Fengsel som total institusjon fordrer den innsattes totale underkastelse til fengslets rutiner, kontroll og sikkerhet, men også til et ønsket atferdsregime. Vi mener sistnevnte kommer særlig til uttrykk i forbindelse med progresjonstankegangen under soning. Her blir institusjonens definisjon av ønsket atferd belønnet, mens uønsket atferd blir sanksjonert ó enten ved hjelp av isolasjon, tilbaketrekking av opparbeidede privilegier eller at man ikke slipper ut etter 2/3 soning. Hvis man ikke følger spillereglene fengslene har satt har man ulike disiplinærstraffer å ty til

og man kan som innsatt örykke tilbake til startö, og således rykke tilbake til mer lukkede og kontrollerte soningsforhold med færre privilegier. Da må man som innsatt begynne å erverve seg tillit i systemet på nytt. Mange innsatte synes dette progresjonssystemet på mange måter bare virker demotiverende, mest av alt fordi systemet ikke tolererer at man gjør noen tabber (selv om det i praksis nok enkelte steder gjøres det). Progresjonen i soningen er knyttet til den innsattes atferd mer generelt og flere innsatte er oppgitte over dette systemet. En innsatt ironiserer kraftig over et slikt progresjonssystem:

óMange blir sittende på lukket fordi de ikke orker å delta på det teatret som progresjonstanken er. Når viste jeg progresjon? Jeg var på cella 23 timer i døgnet. Var det da jeg viste progresjon? Jeg var en time ute i luftegården. Var det da jeg viste progresjon? (í) De trer fjernkontrollen til TVøn nedover hodene våre og så sitter vi der og zapper. Da blir vi jo en gruppe. Det blir en form for grotesk sosialiseringfaktor ó formes skal vi uansett. Fengsel er bare traurig, pasifiserende og setter oss tilbake på alle måter. De umyndiggjør oss og vi blir bare en belastning for samfunnet. (innsatt, lavere sikkerhetsnivå)

Men progresjonstanken som sådan er også knyttet spesifikt til innsattes atferd i arbeidssituasjonen:

óNår de gjør en god jobb så driver verkstedet seg selv. Da gir vi dem masse positive tilbakemeldinger. Vi kjører grillfest om sommeren, vi spiser jordbær med vaniljesaus. Vi kan ikke gi dem mer enn 53 kr dagen, men står dere på kan vi ta en halv dag med grilling. Når det er lite å gjøre så kan vi kjøre en film. Vi gir dem mål å arbeide etter. Men tull og spetakkel betyr null goder. (ansatt, høyt sikkerhetsnivå)

og til muligheten de innsatte har for å inneha enkelte jobber, som av både innsatte og ansatte blir kalt tillitsjobber. Denne typen jobber krever stor tilpasning til institusjonens regler ó ved å vise at du følger reglene opparbeider du altså tillit i systemet:

óFor å få jobbe utenfor gjerdene så må de ha gjennomført en vellykket permisjon. Ikke bare for dem, men også vellykket for oss. De skal møte tilbake til riktig tid og de skal ha ren urinprøve- først da er det en vellykket permisjon. Da kan de få jobbe ute. Prøver de å smugle inn noe mister de jobben. Vold, trusler da mister de jobben. Hvis de har mer pauser enn de jobber får de advarsel og hvis ikke såí De må stilles krav til. (í) Og vi er kanskje de første som stiller krav til dem og som viser at vi har tro på dem. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Sosialiseringen (og tanken om rehabilitering) av de innsatte skjer altså i stor grad ved hjelp av strenge rutiner og svært regelstyrte systemer. Fengslene fremstår i så

måte som svært rigide og man kan godt forestille seg at slike institusjonaliserte systemer gjør noe med de innsatte både i forhold til motivasjon og på et mer generelt mentalt plan. Men det er ikke sikkert at man oppnår målet om rehabilitering av de innsatte, slik at de kan leve et liv som lovlydige borgere. Kanskje har så lukkede systemer som fengsler med høyt sikkerhetsnivå faktisk er en helt annen og utilsiktet påvirkning på den innsatte. Sitatet fra denne innsatte, som nå sitter i fengsel med lavere sikkerhetsnivå, illustrerer dette på en god måte.

ÓJeg var ikke klar over at jeg ble glemsk på lukket, men familien så det. Jeg har ikke gått med klokke på flere år. Man må jo bare underkaste seg systemet som er der (på lukket). Kanskje jeg slapp altfor mye taket? At det var det som gjorde at jeg ble så glemsk? Selv etter en måned her på åpen var jeg sånn, helt til familien sa at jeg måtte skjerpe meg. Dager og uker går i ett. Tidsperspektivet var helt blåst. Man blir sløv. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

En annen innsatt som ble overført fra høyt sikkerhetsnivå fengsel til lavere sikkerhetsnivå fengsel illustrerer overgangen fra fengsel med høyt sikkerhetsnivå til fengsler med lavere sikkerhetsnivå på følgende måte:

óDa jeg om hit tenkte jeg. Dette er ikke et fengsel! Jeg gikk rundt en hel dag og bare hørte på fugler og så ut over havet. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Materialet vårt tyder på at mange av de innsatte har lite positivt å si om fengsler med høyt sikkerhetsnivå og at de fleste opplever at arbeidet i disse lukkede anstaltene mer handler om sysselsetting og tidsfordriv enn yrkeskvalifisering. Men den store kritikken handler vel så mye om hva som skjer med deg som menneske i en slik lukket anstalt og at tanken om rehabilitering slik sett oppleves som absurd. Det fortelles om sjokket det er å komme til en åpent anstalt når du har vært lenge på en lukket. Mange bruker lang tid på å akklimatisere seg, lære seg å leve på nytt uten at noen fotfølger deg eller må låse deg ut eller inn hver gang du skal noe, oppleve at du selv kan bestemme en del over ditt liv igjen, finne deg selv igjen. Rutinene er fremtredende i åpne anstalter også, men de ser umiddelbart ikke ut til å skille seg nevneverdig fra de rutiner mennesker i det sivile samfunnet har med unntak av de tellingene de innsatte utsettes for tre ganger om dagen. De innsatte sier også at de ikke føler rutinene på samme (negative) måte som i fengsler med høyt sikkerhetsnivå og at de i større grad føler at de har tillit fra de ansatte. De domfelte føler seg mer som övanligeö mennesker eller kolleger og ikke som en domfelt med de fordommer det måtte vekke hos de ansatte.

4.4 OMSORGS- OG HELSEARENA

På bakgrunn av hva både de innsatte, og kanskje spesielt de ansatte, forteller så fikk vi også i løpet av feltarbeidet vårt inntrykket av at fengslene også fungerer som en omsorgsarena, i vel så stor grad, eller kanskje i større grad enn en kvalifiseringsarena, for veldig mange innsatte. Selv i betegnelsen kriminalomsorg fremstår begrepet omsorg tydelig. Basberg tar også opp dette aspektet i boken *Omsorg i fengsel?* og hevder der at: «Rehabilitering forutsetter omsorg, men omsorg og omsorgsarbeid forutsetter ikke at en arbeider etter en målsetning om rehabilitering» (Basberg 1999:22). Hun viser videre til at de færreste betjentene hun intervjuet tror på fengslenes evne til å rehabilitere, men at omsorgsbiten anses som viktig. Dette samsvarer godt med våre funn. Alle de fengselsbetjentene, og da kanskje særlig kontaktbetjentene, kom med klare utsagn om at det er omsorg de bedriver selv om de ikke nødvendigvis brukte omsorgsbegrepet for å forklare det.

Omsorgsarbeid kan være av mer profesjonell art, slik som ulike profesjoner innenfor helsevesenet utdannes og læres opp i, men omsorgsarbeid kan også være av mer emosjonell art. Sistnevnte kan på mange måter karakteriseres som medmenneskelighet. Flere av fengselsbetjentene ser på basis av vårt materiale ut til å drive omsorgsarbeid av mer emosjonell art. Mange av dem driver med bevisst motivering og oppmuntring av de innsatte i hverdagen ved å fortelle at de er dyktige og at de kan få til ting hvis de bare forsøker og vil. En mer formalisert form for dette motivasjonsarbeidet kommer til uttrykk gjennom bruken av fremtidsplaner (se pkt 6.5). Ved å utarbeide små delmål i hverdagen, og for tiden under soning, søker fengslene ved (kontakt)betjentene å bidra til den innsattes oppbygging av troen på seg selv. Tanken er at når den innsatte opplever å oppfylle de nedskrevne målene i fremtidsplanen så ser de innsatte selv at de klarer å få til noe, hvis de ønsker, vel å merke. Både innsatte og ansatte hevder at så lenge den innsatte selv ikke er motivert vil ingen klare å endre eller rehabilitere vedkommende. Betjentenes arbeid blir i så måte å oppmuntre og rose de innsatte når de behersker noe og når de oppfyller de mål de selv har vært med på å skrive ned:

«De trenger ros. Mange har aldri hørt annet en kjeft. Mange her sliter nok med et dårlig selvbilde. Men når de mestrer oppgavene de får her, ansvaret øker og de takler det og de samarbeider med de rundt, så er det en mestring i seg selv. De ser at de klarer noe, at de er verdt noe. Det er noe av det mest grunnleggende du kan gi dem for å fungere ute i samfunnet. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Behovet for ros og tilbakemeldinger på det man gjør er for øvrig ikke noe bare innsatte har behov for og vokser på. Ros trenger alle mennesker både i jobbsammenheng, men også i det private liv. Forskning viser at på arbeidsplasser hvor det er mangel på tilbakemeldinger og ros så påvirker dette trivselen negativt hos de ansatte. På sikt kan det bidra til ulike exit-strategier, som sykemeldinger eller oppsigelse av ens arbeidsforhold. Denne muligheten for exit har ikke innsatte, så ros blir kanskje særdeles viktig i et slikt system. Men en innsatt er veldig opptatt av at denne rosen ikke må være påtatt. Den må være reell og fortjent. Hvis ikke har rosen ingen verdi. Dette er et godt poeng. Hvis arbeidet i fengsler skal ligne mest mulig på arbeidslivet utenfor murene må de innsatte også venne seg til at man kun får ros hvis man har fortjent det, samtidig som man må kunne takle kritikk hvis arbeidet man har utført ikke holder den kvaliteten det skal ha. Hvis ikke får man fort en ødike-dikkö-kultur som de innsatte ikke er tjent med (jfr kap 5). Det som er viktig og nødvendig er å kunne gi innsatte konstruktiv kritikk.

I åpne anstalter handler omsorgen også om å rose og gi de innsatte troen på at de kan noe, at de er verdt noe. En ansatt viser til at han har åpen telefon til tidligere innsatte som har behov for å snakke. Det er ikke mange som benytter seg av dette, men de innsatte setter stor pris på at han gir de innsatte den muligheten. Det handler i bunn og grunn om å være et medmenneske, for denne ansatte.

De ansatte hevder at de innsatte har relativt god tilgang på helsetjenester i fengslene og i hvert fall mye bedre tilgang enn de har utenfor fengslet. Mange fengsler har sykepleiere tilgjengelig hver dag, det kommer en fengselslege en til to ganger i uken, flere har tilgang til fysio- eller ergoterapeut. Men de innsatte hevder på sin side at tilbudet allikevel er for dårlig. De melder om lange køer og viser til at det er mangelfullt tilbud knyttet til tannhelsetjeneste, psykologtjeneste og ikke minst rusbehandling. Dette er spesielt alvorlig fordi innsattegruppen i stor grad nettopp har bruk for denne type helsetjenester. Vi vet at mange strir med rusproblemer, mange har problemer knyttet til kombinasjonen rus og psykiatri og mange med rusproblemer har også gjerne store problemer knyttet til tannhelse. Vi skal ikke gå nærmere inn på dette i denne rapporten, men denne problematikken er utvilsomt viktig.

4.5 OPPBEVARINGS-/OPPSAMLINGSARENA

I tillegg til de allerede nevnte arenaer fikk våre samtaler med informantene oss til å reflektere mer over hva fengsler kan være et uttrykk for ó utover det mer åpenbare behovet et samfunn har for å straffe kriminell atferd ved hjelp av frihetsberøvelse. Og vi endte opp med en forståelse av at fengsler også fungerer som en form for

oppbevaringsarena ó en endestasjon for de velferdssamfunnets systemer ikke har fanget opp, har neglisjert eller gitt opp. Man vet at ca 30% av de innsatte har vært i kontakt med barnevernet som små (Friestad m.fl. 2004). Man kan i forlengelsen av det også tenke seg at mange aldri ble fanget opp av barnevernet, men som burde hatt hjelp fra etaten. Vi har intervjuet innsatte som hevder det og vi har et fengsel hvor en ansatt viser til at de har hatt tre generasjoner med narkomane som har sittet til soning samtidig. Vi vet at 60 % av de innsatte sliter med et rusproblem og at mange har en psykisk lidelse (Friestad op.sit.). Mange innsatte har hatt problemer tilknyttet skolen bl.a. som følge av lese- og skrivevansker og mange har slitt med konsentrasjonsproblemer - det som mange har fått diagnostisert som ADHD, eller lignende diagnoser, i voksen alder.

Kriminalomsorgen ved fengslene er den eneste institusjonen i samfunnet som ikke kan sende den innsatte videre, og slik fungerer de på mange måter som en form for oppbevaringsanstalt, for mer enn de som kanskje strengt tatt burde sittet på dom. Tar man tak i rusproblemene til de innsatte har man antakelig tatt tak i en av de viktigste faktorene bak mange innsattes kriminelle karriere. Nedbyggingen av psykiatriske institusjoner kan ha bidratt til at noen av de som tidligere ble fanget opp av dette systemet nå havner i fengsel, som på sin side verken har bemanning nok eller kompetanse til å takle innsatte med slike problemer. Det er flere av betjentene som påpeker at fangebefolkningen har endret seg over tid og at det skaper utfordringer for kriminalomsorgen:

- Flere og flere innsatte har tyngre misbruk og funksjonsevnen deres er dårlig. Den gruppen av innsatte som vi kan se for oss skal ut i et ordinært arbeidsliv blir mindre og mindre. (í) de tyngre innsatte har blitt tyngre og de ressurssterke har samtidig blitt mer ressurssterke. Den önormalö-innsatte er den samme som før, men ytterpunktene har blitt mer ekstrem. Vi har fått mer spredning. Før sa man litt klönete at en kjeltring er en kjeltring. Det er han ikke lenger. Det er alt fra rike og ressurssterke til psykiatriske pasienter. De skulle ikke vært her. Tidligere var vi sjelden i kontakt med psykiatriske institusjoner og nå er vi det nesten daglig. Det stiller krav til kompetansen til de ansatte. Den siste verksbetjenten vi ansatte er utdannet vernepleier. Vi har også ansatt aktivtører i stedet for håndverkere fordi vi ser at mange aldri vil bli ordinære arbeidstakere ó selv om det er et mål vi aldri må slippe. Det er også å kaste blå i øynene på de innsatte hvis vi lar dem tro at å komme hit så vil de få jobb når de slipper ut. Sånn er det ikke. Mange her trenger institusjonell oppfølging. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óVi har innsatte vi ikke kan få noe til med, som egentlig hører inn under psykiatrien, men psykiatrien vil ikke ha dem. De er stort sett på varetekt ó

dessverre. Det er ikke så mye vi får gjort for dem. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

En innsatt som sonet begynnelsen av dommen i et høyt sikkerhetsnivå fengsel peker også på dette problemet og viser til betraktninger han har gjort seg om dette:

óDe fleste av disse skulle aldri vært der. Der prøver man ikke å rehabilitere dem en gang. De er bare opptatt av å ha døgnbemanning for å unngå at noen tar livet av seg, eller at de skal lage generelt kaos. Det er ren oppbevaring.

At de innsatte sitter på varetekt innebærer at de er innelåst 23 timer i døgnet med en times lufting alene i den så kalte östrålenö¹⁸. Vi intervjuet en innsatt som satt i varetekt og som ble psykisk syk av å havne i fengsel, men hvor betjentene forsøkte å dysse det ned. Det endte med at den innsatte ble psykotisk. Vedkommende fikk altså ikke det behandlingstilbudet som var nødvendig i tide. Dette trenger ikke være et utslag av vrangvilje hos betjentene, men det kan også være et utslag av manglende kunnskap om psykiske lidelser. For en del innsatte ser fengselsoppholdet altså ut til å handle om ren oppbevaring av mennesker som burde fått et profesjonelt behandlingstilbud fra helsevesenet. I stedet må fengselsansatte uten kompetanse til å takle slike problemstillinger ta seg av disse menneskene så godt de kan. Og betjentene er åpne på at dette ikke er en verdig og god situasjon for de innsatte dette gjelder.

At fengslene kan tolkes som en oppbevaringsarena kommer særlig tydelig frem når man berører gjengangerproblematikken:

óDu står med to poser i hendene og ingen bolig og ingen jobb. Det er akkurat det de burde ha konsentrert seg om. De gjør ikke en dritt for gjengangergruppen. Det er ikke alle som er like oppegående som det jeg er. Det er absolutt den gruppa de burde konsentrert seg om. Det er jo vi som sysselsetter dem. Vi kommer tilbake, like sikkert som det kommer snø. Når du har en 5-6 dommer fra 2000 til nå så er det slutt på prøveløslatelse hvis du ikke har et veldig bra opplegg rundt deg ó bolig, økonomi, jobb. Jeg står der med posene hver gang. (í) Ikke hadde jeg noe sted å bo så det gikk helt på trynet med en gang. (í) Jeg pleier å ryke inn etter noen måneder. Det kommer til å skje igjen. Det er veldig lite som tyder på noe annet. Jeg har erkjent i mange år at jeg har et problem (rusmiddelmisbruk). Vanlig fengsel hjelper ikke. Jeg er på oppbevaring. Det har ingen hensikt for meg å sitte her. Det eneste jeg oppnår

¹⁸ Dette er en luftegård på mellom 10-15 m2 som er omgitt av høye betongmurer og med gitter i taket hvor solen stråler ned på den innsatte. Den innsatte ser således bare himmelen.

med dette er å bli kjent med flere kriminelle og lære enda mer om kriminalitet. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óFengslet forplikter seg ikke på noe for meg, men hvis jeg blir løslatt på 2/3 tid har de masse forpliktelser overfor meg inntil hele dommen er ferdig. På fulltid blir du kastet ut uansett om du ikke har bolig, jobb eller skole. De har ingen forpliktelser overfor deg da. Da kan de bare hive deg rett ut. Du faller mellom to stoler hvis du er gjenganger. Hvis ikke alt ute er på plass ó jobb, bolig, skole - slipper ikke gjengangere ut på prøveløslatelse. De har glemt gjengangerne i den nye straffegjennomføringsloven. De snakker så fint om at fengslet må ordne bolig og være behjelpelig med jobb, men det gjelder kun under prøveløslatelse. Og så kommer jeg som løslatelse på full tid så har jeg ingenting. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óDe har nok ikke så stor tro på oss gjengangere. Vi blir ikke tatt like godt vare på som de andre, føler jeg. Det er en skikkelig skivebom fordi 60-70 % er gjengangere så de burde satset mer på dem for å prøve å få dem ut av systemet. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

På bakgrunn av våre intervjuer mener vi altså at fengsler på mange måter kan ses som et uttrykk for uløste sosiale problemer i samfunnet. Vi har fått innblikk i enkelte innsattes oppvekst hvor barnevernet har sviktet totalt og vi ser at mennesker som kanskje heller burde vært i psykiatrien blir puttet i fengsel pga manglende vilje eller kapasitet i helsevesenet til å ta seg av farlige mennesker med alvorlig sinnslidelse, vi ser gjengangere med alvorlige rusproblemer som ikke får behandlingsplass og hvor ettervernet mangler og som dermed går rett ut og ruser seg når dommen er ferdigsonet. Kan man forvente at fengslene med deres betjenter skal klare den store jobben det er å rehabiliterer mennesker som kanskje har vært på skråplanet store deler av sitt liv?

4.6 OPPSUMMERING

Vi har i dette kapitlet pekt på at fengsler kan sies å ha flere ulike funksjoner. På grunnlag av våre informanters uttalelser valgte vi å dele fengslene inn i fire ulike arenaer; kvalifiseringsarena, sosialisering- og endringsarena, omsorgs- og helsearena og oppbevarings-/oppsamlingsarena. Arbeidsdriften og yrkeskvalifisering blir i denne sammenheng forstått som kun en av flere viktige funksjoner fengslene kan sies å ha overfor de innsatte. Av de innsatte er det få som karakteriserer arbeidsdriften som kvalifiserende, men det er et markant skille mellom arbeidsdriften i fengsler med høyt sikkerhetsnivå og fengsler med lavere

sikkerhetsnivå. Jevnt over er innsatte i fengsler med lavere sikkerhetsnivå fornøyde med arbeidsdriften, mens innsatte i fengsler med høyt sikkerhetsnivå er misfornøyde. Vi antar at det har å gjøre med selve måten fengselsdriften er organisert på i fengsler med lavere sikkerhetsnivå, de arbeidstilbudene fengsler med lavere sikkerhetsnivå kan tilby, måten arbeidet er organisert på og dermed også hvordan ansatte og innsatte omgås hverandre i arbeidshverdagen. Undervisningen er stort sett alle våre informanter fornøyde med ó både i fengsler med lavere og høyt sikkerhetsnivå, mens programvirksomheten ser de innsatte ut til å være mer ambivalente i forhold til. Noen mener de kan lære noe av slike programmer, mens andre kun ser det som öet spill for gallerietö med symbolsk effekt for å oppná goder under soningen.

5. HVERDAGEN I FENGSEL

I prosjektet har vi intervjuet innsatte i ulike typer fengsler, med ulike typer bakgrunn og med ulike perspektiver på livet under og etter soning. I dette kapitlet skal vi drøfte det vi mener er sentrale trekk ved arbeids- og kvalifiseringstilbudene under soning. Vi skal gjøre dette med bakgrunn i det innsamlede datamaterialet, og knytte drøftingene opp mot konkrete eksempler og utsagn. I dette kapitlet er det særlig innsattes erfaringer og perspektiv som vektlegges, mens vi i det neste kapitlet vil knytte diskusjonene opp mot de konkrete arbeidsmåter og -metoder innen kriminalomsorgen.

5.1 TIDEN SOM GÅR

Et ikke uvanlig bilde av hverdagen i et fengsel er denne: Vi blir vist rundt i fengslet av en betjent som tar hånd om oss disse dagene. Området er omgitt av høye gjerder med piggetråd, og asfalt dominerer mange av de åpne områdene innenfor. På området er de ulike funksjonene delt inn i forskjellige bygg. Ved porten ligger övaktaö, der man som besøkende må innom for å fortelle hvem man er og hva man har der å bestille. Vi har lagt igjen våre telefoner og id-kort. Betjenten peker og forklarer hva de ulike byggene brukes til. Det er ikke vanskelig å forstå hvilke av byggene som produksjonen foregår i, på grunn av støyen. Rundt om på området går det innsatte og ansatte. Ansatte har uniform, og innsatte bruker kjeledresser. Utenfor verkstedene er det store stabler med produkter klare for levering. På en måte ligner det til forveksling en hvilken som helst produksjonshall. Et påfallende trekk er likevel at det er svært mange personer inne i verkstedet. Det ser nesten ut til at det er en liten ököö for å få komme til på enkelte av maskinene. Mange sitter eller står utenfor og røyker. Inntrykket bekreftes også i intervjuene med de innsatte. En av informantene forklarer det med at *ödet er ikke arbeid nok til alleö*. Et gjentakende trekk blant informantene i dette fengslet, er at arbeidet først og fremst handler om å få dagene til å gå. *öDet verste er helgeneö*, forklarer en ung mann, fordi tiden går så sakte da. Han forklarer at han har lagt opp helgene med fullt program av ulike aktiviteter, slik at tiden ikke skal bli så lang.

öDet tar ikke lenger tid for en innsatt å koke et egg ö det bare virker sånnö, sier stiftelsen WayBack i en av sine fadderannonser. Tid og venting er også et tema som flere av våre informanter kommer inn på i intervjuene. Fenomenet tid går fra å

være en knapp ressurs utenfor murene, til å være en pine innenfor murene. En av informantene, en ung mann, forteller:

óHvis man spør en betjent om noe så vet han det ikke, og det går minst en uke før man får svar på det. Det går jævlig tregt. Hvis de ikke har et klart svar der og da blir det alltid jævlig mye venting. Det er venting hele oppholdet går på. [í] For eksempel i mottakelsen. Jeg hadde med meg noen klær fra permisjon for jeg har veldig lite klær oppe på cella. Jeg har spurt etter de klærne i to uker nå. Men jeg får alltid til svar at: Nei, i dag har vi så mye å gjøre at du må vente. Jeg går ofte forbi mottakelsen siden jeg har utejobbing, og de sitter bare og spiller kabal på pc'en. Det er veldig irriterende å måtte spørre om det hele tiden og få det samme svaret hele tiden.

Et gjennomgående trekk er at informantene refererer til venting som demotiverende og nedbrytende. Særlig ser det ut til å gjelde muligheter til kurs, skole eller yrkeskvalifisering. Så å si alle vi har snakket med gir uttrykk for at gjerne vil gjøre noe på dagtid, for å få tiden til å gå eller for å holde på med noe som gir kompetanse og kvalifikasjoner for yrkeslivet. Påfallende ofte peker informanter på at det tar lang tid før de kommer inn i utdannings- eller kvalifiseringsløp. Etter hva de forteller om, kan det gå uker og måneder før en kontaktbetjent (eller andre) spør om tidligere yrkesbakgrunn og utdanning, eller kommer i gang med å legge en plan for aktivitetsplikten i løpet av soningen. *öHer kan det ta måneder før det gjøres en realkompetansevurderingö*, sier en av informantene, *öog da er ofte motivasjon og vilje til å forandre seg og gjøre noe konstruktivt ut av soningen borte. Ofte er det de første dagene man er mest gira på å ta tak i livet sitt og forandre seg. Men etter noen uker, ikke sant, ö da er man allerede inne i det samme sporet og gidder ikke gjøre så mye ut av det.ö*

Kjedsomhet og venting er et aspekt ved den frihetsberøvelsen som fengsel innebærer og dermed del av selve straffen. Ut fra hva informantene selv sier, tyder det på at den ömotivasjonen for endringö som kriminalomsorgen forsøker å skape, raskt forvitrer når den enkelte ikke opplever å bli møtt med interesse eller å bli tatt på alvor. Individuelle endringsprosesser er for øvrig ellers en viktig del av hverdagen i fengslene, blant annet gjennom ulike typer av programvirksomhet og etablering av egne rusmestringsenheter. Venting og opplevelse av at alt tar så lang tid skaper først og fremst frustrasjon og irritasjon, som tenderer å virke stikk i strid med det rehabiliteringsperspektivet som legges til grunn i den siste stortingsmeldingen på dette feltet. *öDu må mase og mase og maseö* sier en kvinne i en lukket avdeling, *ömen det virker ikke som om det hjelper det hellerö.*

Det ser for oss ut til at den tiden det går fra innsettelse til man kommer i gang med å legge planer for soningsforløpet, er en svært kritisk fase. Etter hva innsatte selv

forteller i intervjuene, finner man seg raskt ulike typer av teknikker, slik som å legge opp egne aktiviteter, for å holde ut tilværelsen uten å miste motet eller tape selvrespekt. Dersom man fra kriminalomsorgens sted har ambisjoner om å gi reelle kompetansetilbud, bør man søke å sikre at man starter planlegging av dette så snart det er praktisk mulig, allerede de første dagene etter innsettelse.

5.2 KONTROLL OG VILKÅRLIGHET

Fengselstilværelsen innebærer å leve under andres autoritet og kontroll. Det er også svært åpenbart for den som kommer på besøk. Da vi kom frem til porten i det første fengslet vi besøkte, var det ingen å henvende seg til, eller noen instruksjon om hvordan man skal gå frem. I det vi skal til å trykke på en liten knapp, hører vi en stemme fra en høyttaler i veggen. Vi forteller hvem vi er, og at vi har en avtale med en av betjentene. Vi får beskjed om å gå til en dør litt lengre frem. Idet vi skal ta i døren hører vi det summer i en lås, og vi vet at vi hele tiden blir sett av noen et eller annet sted der inne. Dette er vår første opplevelse av fengslets overvåkning, og våre første erfaringer med å være overlatt til noen usynlige andres kontroll. Opplevelsen av å være sett, kjente vi i kroppen under alle besøkene i fengslene med høyt sikkerhetsnivå, og det ble understreket av å bli fulgt av en betjent til toalettet, utstyrt med sikkerhetsalarmer og neste overalt få øye på små kameraer som lyser oppe i et hjørne av taket. Hvordan det er å leve med dette over år, og hva det gjør med opplevelse av kontroll og selvvurdering, er nesten vanskelig å tenke seg. En morsom episode kan illustrere makten i å se, uten å bli sett. Den andre dagen vi var på besøk i dette fengslet, kom vi gående over den åpne plassen mot hovedbygget. Ikke et menneske å se. Plutselig roper en mannsstemme: *öHallo forskere, jeg ser dere!ö*. Vi antar at stemmen er henvendt til oss og ser oss rundt, men får fortsatt ikke øye på noen. *öHallo, hvor er du?ö* roper vi tilbake. Det er stille i et par sekunder før latteren til minst ti mann gjaller utover den tomme plassen. Det er de innsatte på en avdeling hvor vi dagen før ble invitert på lunsj som har spilt oss et puss, og for et øyeblikk selv har inntatt overvåkerens privilegerte posisjon.

Gjennom intervjuene med innsatte kom det også til uttrykk hvordan innsatte subjektivt opplever å mer eller mindre konstant være objekt for den usynlige andres blick. Dette prinsippet kan spores tilbake til 1700-tallets såkalte panoptiske fengsler, der begrepet panoptisk nettopp referer til at man blir sett av noen som ikke kan ses.¹⁹ Foucaults (1977) poeng om subjektivering henger sammen med

¹⁹ Prinsippet er at man bygger fengselsfløyer ut fra et felles punkt, der personalet har utsikt til alle fløyene fra et önavö i midten. I Norge er det to fengsler som er bygd etter dette prinsippet. Med

dette: Mennesket blir objekt for psykologi, adferdsvitenskaper eller myndigheters kontrollerende overvåkning, og der kontrollen over tid flyttes fra systemene inn i den overvåkedes eget sinn og selvkontroll. Disiplineringen flyttes på denne måten fra en ekstern til en intern kontroll.

Å leve under andres kontroll handler også om å være prisgitt andres for godt-befinnende. Opplevelsen av vilkårlighet går blant annet på hvor lang tid etter innsettelsen man får møte sin kontaktbetjent, hva slags oppfølging kontaktbetjenten faktisk gir, hva slags informasjon man får på det tidspunktet man ankommer.

ÓFikk du kontaktbetjent raskt etter at du kom hit?

ÓDet gikk nesten en måned. Jeg opplevde det tragisk. Det var tragisk å havne i fengsel, for det første. Det var en katastrofe, en tragedie. Jeg hadde samboer. Jeg visste ikke hva brev- og besøksforbud var en gang. Jeg har ikke vært kriminell. Jeg har hatt penger og har klart meg, og har aldri hatt problemer med politiet. For meg betydde det å ikke få kontaktbetjent og ikke bli fortalt noen ting at jeg måtte finne ut av alt selv, i tillegg til at hele livet raste sammen. Det var helt forferdelig. Det var som tortur. Jeg gikk i psykose. Jeg havnet i fengsel så fort (knipser). Det er veldig dumt at det ikke er noen form for informasjon enn fra den betjenten som er på jobb den dagen gidder å si til deg. Det er alt etter hvem som er der. Jeg visste ikke hvem jeg skulle spørre en gang. Jeg satt innelåst på cella 23 timer i døgnet og traff bare de betjentene som kom med mat til meg. Jeg satt på selvpålagt isolasjon i en måned. Det var så tragisk alt sammen, at jeg orket ikke å gå ut. Jeg ser enda ting jeg skulle visst da.

Vi skal komme tilbake til praktiseringen av kontaktbetjentordningen og informasjonsrutiner ved nyinnsettelse i neste kapittel, men sitatet over illustrerer også en annen side ved innsettelsen: å miste kontrollen i eget liv. Mannen som forteller dette, har fagbrev og mange år bak seg som yrkesaktiv innen sitt fagområde. Som det går fram av sitatet har han ikke hatt dommer tidligere, men han forteller at han har vært rusavhengig i mange år, og den dommen han soner er relatert til dette. Opplevelsen av å være prisgitt andres vilkårlighet opplever han, når det gjelder hva som blir formidlet om fengslets rutiner, hva han hadde rett til av hjelp, lufting, atspredelse, treningstilbud osv. Vilkaarlighet og tilfeldig behandling nevnes også i forbindelse med helsetjenester, flytting mellom fengsler og avdelinger og muligheten for å komme inn i LAR-behandling.

dagens tilgjengelige elektroniske teknologi har satt inn vegger og dører mange steder der det tidligere var åpent.

Å leve under andres autoritet hele døgnet ser også ut til å påvirke hvordan innsatte forholder seg til verden utenfor og hva slags motivasjon man har for utdanning og kompetansebygging. Informanten i det forrige sitatet forteller at han har sagt nei til tillitsjobber utenfor gjerdet, fordi det minner han på livet utenfor. Han sier: *öJeg distanserer meg fra samfunnet der ute. Jeg vil fokusere på å komme gjennom dagen herö*. Noen av fengslene vi har besøkt ligger fint til med havutsikt eller utsikt over nærliggende by. Men i flere av cellene vi har besøkt er cellevinduet ó til tross for fin utsikt, eller kanskje nettopp derfor ó tettet igjen med tepper eller tunge gardiner som knapt slipper dagslyset gjennom. *öFor å slippe å tenke på livet utenfor og alt jeg går glipp avö*, er en gjennomgående forklaring.

Frihetsberøvelse og tap av kontroll over eget liv er helt sentrale elementer i selve straffen i ubetingede dommer. *öDistanseringenö* som informanten forteller om i avsnittet over, kan forstås som et uttrykk for en overlevelsesteknikk for å holde ut tilværelsen. Gjennom intervjuene med innsatte støtte vi på en rekke slike teknikker, og noen av dem skal vi referere til videre i teksten. Man skal imidlertid ha det klart for seg at hverdagen på disse stedene på mange måter innebærer en svært spesiell tilværelse. Stortingsmeldingens begreper om *önormaliseringö* og *örehabiliteringö*²⁰ kan synes fjerne når man hører innsatte fortelle om sine liv og sin arbeidshverdag under soning. Rehabilitering vil på ulike måte kunne komme til å stå i konflikt med innsattes overlevelsesteknikker, som på forskjellig vis handler om å beskytte seg mot den invaderingen som kontrollen og tilværelsen under andres autoritet innebærer.

5.3 SAMMENHENG OG RELEVANS

De mange verksteder og arbeidsavdelinger vi har besøkt på de ulike fengslene, vitner om et stort spenn i måten å legge opp arbeidet og kvalifiseringsmulighetene lokalt. På et verksted i et fengsel med høyt sikkerhetsnivå står fire-fem menn i et trangt og lite maskinverksted og lager små husflidsaktige produkter. Arbeidslederne sier de tviler på at det har noen form for kvalifisering for livet etter soning, og det er lite samarbeid med skolen. De referer til at det handler om å *öfå folk opp om morraö* og *öfå dem i gang med noeö*. I et annet fengsel møter vi en innsatt som tar spesialistutdanning innen sitt fagområde. Han er klar til å ta eksamen nå, og venter bare på at skolen finner kvalifiserte sensorer. Han sier: *öArbeidet her inne er mest for de som har vært i arbeid tidligere. Det var ikke noe for meg.ö* Det ser på denne måten ut til at det er svært varierende hva slags sammenheng de innsatte ser mellom det de holder på med, og det livet de skal

²⁰ St.meld. 37 (2007-08).

tilbake til. I et arbeidsliv som etterspør et minimum av fagutdanning, har generell arbeidstrening trolig liten relevans. En av betjentene vi har intervjuet mener kravene til arbeidsdriften har økt betydelig den siste tiårsperioden, fordi sammensetningen av innsatte har blitt langt mer variert, fra mange år med høy utdanning til unge menn uten erfaring fra arbeidslivet og betydelige rusproblemer. Spekteret av kompetanse og tilbud som arbeidsdriften skal dekke, er ifølge betjenten blitt betydelig større.

Blant informantene er det også ulike holdninger til hvor vidt det de gjør under soningen er relevant for den hverdagen som de møter etter endt soning. En av informantene forteller:

ÓVi er voksne og spreke menn her. Mange her har ADHD og konsentrasjonsproblemer også. Det er folk som burde få bruke kroppene sine og bli skikkelig slitne, sånn at man er sliten på kvelden og får sove. Vi kunne for eksempel kappe ved, eller noe. Men hva gjør vi? Jo, istedenfor forventer de at vi skal sitte stille hele dagen og støpe keramikopper og rosemale! De burde heller ta utgangspunkt i hvem vi er og hva slags kunnskaper vi har.

Mannen som sier dette, soner de siste ukene av en lengre dom. Han er rundt 35 år og har et alvorlig rusproblem. Han soner på en lukket avdeling i et fengsel med høy sikkerhet, etter å ha brutt vilkårene for lettere soning.

I det empiriske materialet ser sammenheng og relevans ut til å være et viktig stikkord når det gjelder muligheter for personlig endring. Sammenheng, i den forstand at det er en kontinuitet mellom arbeid/kvalifisering under soningen og livet etter soning. Relevans, i den forstand at slikt arbeid og kvalifisering dreier seg om noe som er etterspurt i arbeidslivet utenfor. En stor del av informantene vi har møtt, gir uttrykk for at de ønsker å gjøre noe med livet sitt. Men de opplever det de gjør i aktivitetsplikten som mer eller mindre bortkastet i forhold til det den hverdagen de skal tilbake til etter soning. I en kvinneavdeling treffer vi fem kvinner som holder på med et pakkeoppdrag for en ekstern bedrift. Av sikkerhetsgrunner får de ikke ta del i fengslets øvrige utdanningstilbud og verksteder, og de er henvist til et aktivitetstilbud i en systue på dagtid.

ÓVi er bare stuet bort i en krok. Vi må gjøre det beste ut av det. Hun som er leder på avdelingen er kjempeflink, og vi finner på masse. Men alt vi gjør, er det som ligger her. Vi tover og strikker og syer, ogí ja. Det er ikke så mye mer vi kan gjøre.

På den annen side skal det også sies at noen av informantene har arbeids- og kvalifiseringstilbud som de opplever som nyttige og relevante i forhold til livet etter soning. Særlig blant de som soner siste del av dommen, og som er i en åpen

avdeling, forteller om slik relevans. Det er imidlertid påfallende at de av informantene som har utdanning eller bakgrunn fra yrkeslivet fra før, også er de som ser ut til å best utnytte de mulighetene for kvalifisering som finnes i disse systemene. Sett under ett, tyder det empiriske materialet på at det er visse utfordringer knyttet til relevante yrkeskvalifiseringstilbud for innsatte med liten eller ingen yrkeserfaring/-bakgrunn. Det handler eksempelvis om å legge til rette for å oppleve mestring i utdanningssammenheng for personer som fra før har hatt dårlige erfaringer med skole, eller det kan handle om å kartlegge og ta høyde for av ulike typer læringsvansker.

5.4 Å BLI TATT PÅ ALVOR

En av informantene er en ung kvinne som er lærling. I praksis har hun også et betydelig ansvar for den daglige driften i avdelingen hvor hun arbeider på dagtid. Hun viser til at hun har fått mye hjelp og støtte av de ansatte til å komme i gang med den lærlingordningen hun er inne i nå. Et viktig gjennomgangstema i dette og flere av intervjuene, var å bli sett for den man er og hva det vil si å bli tatt på alvor.

óHar du det de kaller for øansvarsgruppeø?

óJeg har alltid vært vant til å klare meg selv. Og så kommer denne gruppa inn. Jeg er ikke så veldig interessert i det der, for jeg følger liksom at jeg blir satt tilbake, hvis du skjønner. Det er som om de later som jeg er litt som et barn. Det kan sikkert hende at jeg vil ha mer bruk for den gruppa når det nærmer seg slutta av soninga, men akkurat nå synes det er ganske dumt. [Henvendt til intervjuer:] Har du ansvarsgruppe, for eksempel?

Vi skal senere drøfte ulike erfaringer med ansvarsgruppeordningen, men akkurat her er det erfaringene med å bli behandlet som et barn som er det sentrale. Forskningslitteratur fra helt andre samfunnsområder drøfter virkninger av å bli behandlet på en barnsliggjørende måte. Et eksempel er innen omsorg og aktivitetstilbud for personer med psykisk utviklingshemming (Olsen 2003; Barron 1998), der samtalepartneren snakker ovenfra og ned, på en belærende måte eller i en ödikkedikö-aktig tone. Infantilisering, eller barnsliggjøring, er andre betegnelser på dette (Grøvdal 2001). Resultatet er en relasjon som det er vanskelig for utviklingshemmede å opponere mot eller bryte ut av, fordi motstand lett tolkes som uttrykk for at man nettopp er et øtrassent barnø. På denne måten tenderer slike holdningssett å bli selvbekreftende. Et annet eksempel på noe av det samme, er holdningene som vestlige kolonisatorer eller hjelpearbeidere har møtt urfolk eller nødlidende med rundt om i verden. Det handler om holdninger om øhvem som vet bestø og makten til å sette sin virkelighetsforståelse gjennom. Robert Paine har i

flere sammenhenger drøftet uttrykket for ó og virkningene av ó denne type holdninger og samhandlingsmønster (Paine 1977). Patronisering, eller paternalisering, er faguttrykk som brukes om dette. Erfaringene viser at urfolk eller nødlidende, i mang tilfeller öspiller medö for å få tilgang til vestens teknologi eller varer, men at resultatene på sikt bidrar til passivisering og avmakt.

Felles for slik samhandling, er at den ene parten mer eller mindre konsekvent blir undervurdert og ögjort mindreö, og der dette kan skje på grunn av maktdiskrepansen mellom partene. I det materialet vi har samlet inn, ser vi en rekke referanser til hvordan informantene opplever å ikke bli tatt på alvor, eller behandlet som en likeverdig samhandlingsmotpart. Når den informanten vi siterte overfor forteller at hun prøver å unngå å møte ansvarsgruppen, må dette forstås som en motmaktstrategi der hun selv forsøker å unngå opplevelsen av å bli gjort til objekt for gruppens profesjonelle interesse, og bli forstått primært som en hjelpetrengende. I hennes situasjon vil det trolig være lett å öovertaö den andres blikk/forståelse. For hennes del, kan det være fatalt å skulle ta inn over seg en slik forståelse ó motivasjonen og selvtilliten som hun har bygd opp nå, kan lett rakne. Typisk er det at den som befinner seg i en avmaktssituasjon vil være ömfintlig for å oppfatte nedlatende holdning eller unödvendig barnsliggjørende. De ulike former for motstand som gjøres på det personlige plan for å unngå å bli presset inn i den selvforståelsen institusjonen bruker, er det Goffman (1967) kaller for sekundære tilpasningsformer. *öSekundære tilpasningsformer gir individet mulighet til å ta avstand fra den rolle og den personlighet som institusjonen tillegger hamö, påpeker Goffman²¹.*

I vårt materiale ser vi også en rekke eksempler på slik sekundær tilpasning. Ved et tilfelle var en av oss til stede på en inntakssamtale med innsatte i et fengsel med lavere grad av sikkerhet. Situasjonen er slik: Fire unge, voksne menn er samlet rundt kjøkkenbordet, med kaffe og en kake de har bakt dagen før. En kvinnelig betjent foreleser om renslighet og personlig hygiene. Hun kommer blant annet inn på bruken av vaskemaskinen, betydningen av å vaske tøyet regelmessig. Mennene drikker kaffe og virker tilsynelatende interessert. Noen stiller et og annet spørsmål. Kvinnen sier det er spesielt viktig å vaske hendene etter at man hadde vært på do, og at man må vaske seg under forhuden hver gang man dusjer. Så ringer telefonen hennes, og hun går inn på et annet rom for å snakke videre. De fire mennene henvender seg med en gang til meg og sier: *öDette må du skrive om, altså! De gjør oss dumme!ö* En av mennene, utdyper det før kvinnen kommer tilbake: *öDe latterliggjør oss, ikke sant. Det er begrenset hvor mange ganger jeg trenger å høre at jeg skal vaske tissen.ö*

²¹ Goffman (ibid:139), vår oversettelse.

Det ligger innebygd en dobbelthet i denne typen relasjoner, fordi utgangspunktet er at den som har makten gjerne ønsker å gjøre noe godt og riktig, men der resultatet blir en form for avmakt i godhetens navn. Ansvar for å etablere så likeverdig samhandlingssituasjoner som mulig, hviler primært på den av partene som har makt til å definere situasjonen. Det handler om synet på hvor eierskap til personlige utviklings- og endringsprosesser ligger. I kriminalomsorgens strategidokumenter, blir begrep som ansvarliggjøring eller å ta ansvar i eget liv påpekt som viktige. Det mennene i det siste eksemplet reagerer på, setter fingeren på en svært viktig side ved maktforholdet mellom partene. Den fengslede kroppen blir gjort til objekt for profesjonelle endringstiltak, og blir gjenstand for profesjonelle hjelperes blikk og faglige interesser, der språk og definisjonsmakt er grunnleggende asymmetrisk. Foucault påpeker nettopp motsetningen når han snakker om fengslets dobbelte begrunnelse, gjennom den nære sammenvevingen av straffende og forbedrende innsatser.

Kristoffersen (1986) viser hvordan rolleforvaltningen i fengslet blir viktig fordi det som står på spill er nettopp identitet og selvbilde. Motstand mot å gå inn i de foreskrevne rollene må dermed forstås som en motmaktstrategi. For de innsatte å skulle akseptere en selvforståelse i tråd med den forståelsen betjenten har, vil kunne være skjebnesvanger fordi det kan innebære en form for tillært hjelpeløshet. Sett fra innsattes perspektiv, er det derfor god grunn til å være på vakt overfor behandlingssystemenes rehabiliterende innsatser, nettopp fordi de i realiteten kan innebære en avmakt og devaluert selvbilde, fremfor tilmaking.

5.5 TILLIT

Mange av fengslene vi har besøkt er preget av lange korridorer i mur eller betong. Noen steder er det ensfargede vegger, andre steder har innsatte utfoldet seg med pensler og farger. Når man blir fulgt rundt gjennom korridorene på disse stedene, treffer man ikke sjelden på innsatte som vasker, vedlikeholder eller er på vei med matvogn eller andre ting. Dette er innsatte som tar del i selve driften av fengslet. Deres rolle er også eksempler på Goffmans begrep om sekundærtilpasninger. Riktignok er det snakk om helt offisielle oppgaver, siden den daglige driften knapt kunne tenkes gjennomført uten deres arbeidskraft. På den andre siden er den individuelle friheten til å utforme rollen litt større enn i andre typer av arbeidsoppgaver. Disse oppgavene kalles med en fellesbetegnelse for øtillitsjobber.

Mye av det som er omtalt over, berører fenomenet tillit. Selv om ordet tilsynelatende kan virke enkelt, er tillit ó når vi ser nærmere på det ó imidlertid

ganske komplisert og vanskelig avgrensbart. Hva er tillit? Når har vi tillit ó og når mister vi tillit? Hva kan man ha tillit til? Det bidrar i kompliserende retning at fenomenet har både psykologiske, sosiale og kulturelle aspekter. I en rekke av intervjuene våre, kommer informantene inn på ulike typer av tillit. Det kan være tillit *til* noen (innsatte, ansatte, venner, pårørende) eller tillit *fra* noen (ansatte, innsatte eller andre). Det handler også om å etablere eller å miste tillit, å ha eller å mangle tillit.

Tillit ó forstått som et trekk ved en sosial relasjon ó kommer blant annet til uttrykk gjennom såkalte ötillitsjobberö. Begrepet ötillitsjobbö har blitt brukt både av innsatte og ansatte blant våre informanter. Men når vi av og til selv har brukt begrepet i samtaler med betjenter, har vi fått beskjed om at *ödet er ikke noe som heter detö*. Det som trolig menes, er at det ikke brukes som offisielt begrep innenfor kriminalomsorgens praksis, selv om begrepet brukes i forskriften til straffegjennomføringsloven. I fengselshverdagen er begrepet i vanlig bruk, som en fellesbenevnelse på oppgaver innenfor den ordinære fengselsdriften. Typisk tillitsjobber er ögangguttö (vask, vedlikehold av fellesarealer i avdelingene), kjøkkendrift (matlaging, kantine, matombæring) og vaskeri (klesvask, vask av uniformer, gulvvask i ganger, trapper og andre fellesarealer). At dette betegnes som tillitsjobber, innebærer at de innsatte som til enhver tid gis disse oppgavene, gis en viss tillit som følger med oppgavene for å kunne løse dem på en høvelig måte.

Blant innsatte er det en viss rift om disse jobbene, fordi det gir anledning til å tjene noen kroner mer i uka. Men hovedsakelig er det konkurranse om disse oppgavene fordi det med tillit tilkjennes en litt større grad av frihet til å organisere arbeidet selv, litt større mulighet til å bevege seg rundt om i fengslets arealer og en viss grad av selvstendighet. Tillitsjobben innebærer på denne måten å gjenerobre en viss grad av autonomi i eget liv, som frihetsberøvelsen nettopp tar vekk. Det er mulighet til å gjøre selvstendige vurderinger. En av informantene, en mann i 30-årene, har jobb i vaskeriet. Han sier:

óDet passer meg midt i blinken fordi jeg får være ute i hele fengselet. Det er en tillitsjobb. Du kan være i hele fengselet uten at noen løper etter deg hele tiden. Det er mer problematisk når det er vikarer, for de er ikke vant til det. Men sjefen der nede låser oss bare inn og så avtaler vi et klokkeslett. I dag er han ikke på jobb og vi har ikke vikar, så da styrer vi oss selv. Vi styrte oss selv i påsken også. Vi en to stykker. [í] Det er jævlig viktig med sånn tillit. Det er slitsomt mentalt når de står oppe i deg hele tiden.

Tillitsbegrepet brukes på ulike måter i de åpne og lukkede fengslene, og avdelingene. I de lukkede fengslene tilkjennes tillit som partikulære deler av rollen

som ansatt i driften på en eller annen måte. I de åpne fengslene og åpne avdelinger derimot, er hele tilværelsen basert på tillit, dog med en underforstått trussel om å sendes tilbake i lukket soning dersom man bryter tilliten. I et av de åpne fengslene, sier en av avdelingslederne: *óJeg har den holdningen at jeg skal behandle dem som mine egne kollegaer. Og det gir jeg beskjed om. Og de vet at bryter de den tilliten, så blir jeg en faen.* [Ler.]

Under dette feltarbeidet fikk vi anledning til å være med på avdelingene og se hva som foregår, se hva som skjer og hvordan oppgavene utføres. Dette gir også et visst inntrykk av hvordan menneskene på disse stedene forholder seg til hverandre. Stemningen og samarbeidsmåten, måten innsatte og ansatte snakker til hverandre, ser ut til å preges av en gjensidig respekt og tillit, og minner om ansvarsfordeling og samhandlingsformer i et hvilket som helst verksted. De snakker og spør hverandre til råds, har en godmodig og fleipene tone med hverandre. De innsatte i avdelingen har lang kompetanse og høyt faglig nivå ó og enkelte er inne i utdanningsløp som innebærer perioder med frigang. Innsatte refererer til tillit som et problem i enkelte situasjoner der andre ansatte (ikke de som jobber i denne avdelingen men i andre avdelinger og i fengselets administrasjon) må ta ordre fra innsatte i deres tillitsjobber.

Der det er tillit, forekommer det også brudd på tillit. Men hva er tillitsbrudd i denne sammenheng? De former for tillitsbrudd det har blitt referert til i intervjuene med innsatte og ansatte, dreier seg om negative tisseprøver (altså bruk av rusmidler under soning eller i forbindelse med permisjoner), brudd på permisjonsreglene (borte lengre tid enn tillatt), dårlig oppførsel i fengslet eller arbeidsnekt (uten gyldig sykefravær fra skole eller arbeidsdrift). Fengselshverdagen kan på denne måten forstås som bygd opp rundt et hierarkisk system av privilegier som tilkjennes den enkelte, alt etter hvor vidt man lykkes i å forvalte ansattes tilkjente tillit. Dette gjenspeiles også i organiseringen og hverdagen i de ulike typer av arbeidsdrift og i ressursbruk på opplæring/utdanningsløp for den enkelte innsatt. Ansatte selv snakker om dette i termer av *ökan vi snu én person, så har vi spart samfunnet for masse pengerö.*

Negative sanksjoner er overføring til en strengere avdeling eller til fengsel med høyt sikkerhetsnivå, opparbeide tillitsprivilegier tas vekk, og man kan miste muligheten til å slippe ut på prøveløslatelse etter 2/3 soning. Men systemet forutsetter også at privilegiene anerkjennes av de innsatte. En av informantene, en voksen mann, sier rett ut, også til de ansatte, at han konsekvent bryter all slags tillit. Det medfører at han heller ikke får prøveløslatelser og oppfølging underveis, men slipper direkte ut fra lukket avdeling den dagen han har sonet hele straffen. I de nyere retningslinjer fra departementet sies det at ingen skal slippe direkte ut (ömed to poser i

hendeneö), men for dem som ikke anerkjenner privilegiesystemet, er dette fortsatt realiteten.

Et annet aspekt av privilegiesystemet, er de utslag dette får i en institusjon som fengselet. En av informantene, en mann i midten av 30-årene, har tidligere hatt åpen soning og opparbeidet seg tillit. Da vi møtte ham, satt han på strengeste avdelingen i et høysikkerhetsfengsel etter å ha levert to positive urinprøver. Han sier:

-Det som er problemet, er at man ikke får én, men mange straffer på en gang. Hvis det hadde vært én straff, hadde det vært greit. Men du får mange straffer for akkurat det samme. For de urinprøvene får jeg permnekt, glassvegg [ved besøk av foreldre, kjæreste, venner], refs og trekk i dagpengene. Alle godene blir trekt tilbake, sånn at du må begynne helt på nytt igjen. Jeg hadde brukt masse tid og krefter på å ta opp igjen kontakt med familien min, og de hadde begynt å komme på besøk til meg igjen. Og så på grunn av de to prøvene så mister jeg alt sammen! Nå gidder jeg ikke å begynne helt på nytt igjen, siden jeg slipper ut om noen få uker.

Den situasjonen informanten beskriver her, er nettopp et resultat av å være underlagt det Goffman (1967) kaller den totale institusjonen. Det spesielle med totale institusjoner er nettopp at alle sider av livet lever underlagt samme autoritet, og vanligvis under samme tak, slik at hendelser på ett livsområde kan få konsekvenser på helt andre livsområder. Tillit fra ansatte blir på denne måten en sentral form for det vi med Bourdieus begreper (1977, 1990) kan kalle en form for symbolsk kapital ó en form for positivt rykte eller omdømme som tilskrives den enkelte innsatte på ulike arenaer i fengselet. Som vi har sett over, er dette en kapital som forvaltes og utvikles over tid. Tilsvarende finnes det også, som vi har sett, negativ symbolsk kapital i form av manglende tillit (slik som i tilfellet med informanten som sier at han konsekvent bryter all tillit). Tillit ser ut til å tilkjennes fra ansatte, ikke bare i forhold til sikkerhetsaspekter, men også i forhold til at man viser *öat man vil noeö*, eller at man *öviser vilje til å forandre segö*. Som vi skal komme tilbake til, finnes det flere andre måter for innsatte å øke sin tillitskapital på, ved å *öspille medö*, eksempelvis ved å delta i programvirksomhet. Som vi har sett, er tillitskapital en helt sentral form for verdi for den enkelte innsatt, en kapital som kan aktiveres når man søker seg over i åpnere og lettere former for soning, og i forbindelse med permisjoner og besøksbestemmer.

5.6 SELVTILLIT

Et av stedene vi har besøkt, er et verksted i et fengsel med lavere grad av sikkerhet. Verkstedet har en rekke tekniske oppgaver knyttet til driften av fengslet. Det er kun menn i verkstedet, både som innsatte og ansatte. På morgenen kommer de innsatte som jobber i verkstedet innom kontoret der en av arbeidslederne registrerer hvem som er til stede. Å ikke møte opp uten at det er gyldig grunn, er forbundet med arbeidsnekt og tillitsbrudd. Vi var til stede på dette verkstedet én formiddag. Et slikt besøk gir kun et overfladisk inntrykk av arbeidsmåter og samarbeidsmønster. Likevel var det påfallende at måten å snakke sammen på, og måten innsatte og verksbetjenter forholdt seg til hverandre, langt tydeligere enn andre steder bar preg av å være samarbeidsrelasjoner. Med det menes at den grunnleggende asymmetriske relasjonen var mindre uttalt, og at det som sto i fokus først og fremst var de løpende oppgaver og daglig drift av verkstedet. Det syntes å være reelle diskusjoner om måten man best løste oppgavene, hva man skulle prioritere, når man skal ta pauser osv. Gjennom verksbetjentens presentasjon kom det også frem at enkelte av de som er tilknyttet verkstedet har betydelig yrkeserfaringer på tilgrensende fagfelt, og at enkelte var inne i utdanningsløp knyttet til det arbeidet de deltok i på verkstedet. Opplevelsen av å övære på like fot med ö, syntes langt tydeligere fremme, også i hva innsatte selv sier om det arbeidet de utfører. I noen oppgaver har innsatte blant annet ansvar for sikkerhetsoppgaver som også berører sikkerhet for de ansatte. De nevnte at det tidligere hadde vært ulike holdninger om hvorvidt ansatte skulle ta i mot ordre fra innsatte i slike tilfeller, men at arbeidslederne og fengselsledelsen hadde öryddet oppö i dette. Helhetsinntrykket var at innsatte uttrykte en relativt stor grad av selvtillit og autonomi knyttet de oppgavene de utførte, til tross for at selve frihetsberövelsen nettopp fjerner mye av dette.

Begrepet selvtillit refererer til en opplevelse av mestring ö altså det å få til noe, eller å lykkes med noe man har satt seg fore. Det handler på denne måten om noe annet enn tillit på den måten vi behandlet det i forrige avsnitt (selv om tillitskapital også kan bidra til selvtillit). En informant vi møtte, forteller eksempelvis at han har tatt på seg gangguttjobb, primært for å ha større sjanse for å holde på den skoleplassen han har nå, fordi en omplassering vil kunne ödelegge den selvtilliten han har bygd opp på dette feltet, for første gang i livet.

Et begrep som blir tematisert i flere av intervjuene med innsatte, er begrepet om selvtillit. Selvtillit omtales i termer av noe som er öskjörtö, ötruetö og på en eller annen måte prekært. Det skal ikke mye fantasi til for å forstå at hele livssituasjonen i et fengsel bidrar til å gjøre personen liten, og mange av informantene beretter

også om at de opplever å lav selvtillit på de fleste områder i livet allerede før de kom i fengsel. En av informantene, en mann i 40-årene, sier:

óTilbudet her er enten verksted eller skole. Skolen er veldig bra. Jeg har sett eksempler, spesielt én her som jeg har snakket mye med, som har gjort det bra på skolen i en alder av over 40. Plutselig ser han at han duger og han gjør det kjempebra. Og jeg har sett stor forandring på han i forhold til selvtillit og fremtidsplaner. Det er vanvittig positivt. Det som er kjedelig er at de som går på skolen her og gjør det bra kan plutselig bli sendt til andre fengsler, og da blir de tatt ut av undervisningsopplegget. De har fått sine trygge rammer her. Mange har problemer med å begynne på igjen på et nytt sted. Det er det mange som synes er veldig synd. Det tror jeg ødelegger for mange.

Informanten tar opp både hvordan fengselstilværelsen både gir anledning til å bygge opp selvtillit, og hvordan selvtillit kan være skrøpelige byggverk som lett rives ned igjen. Sett i et velferdspolitisk perspektiv, er fengslene en slags velferdstjenestene ösiste skanseö, som samler opp mange av de personene som de offentlige velferdstjenestene av ulike grunner ikke har klart å hjelpe tidligere i livet. Paradoksalt nok er det fengselet som skal bidra til å bygge opp selvtillit og motivasjon for personlig endring. Leder for arbeidsdriften i et av fengslene vi har besøkt, forteller hva han mener er viktig i det arbeidsdriften gjør:

óÅ lære seg å samarbeide og få dem til å forstå at de får til noe. De trenger ros. Mange har aldri hørt annet en kjeft. Mange her sliter nok med et dårlig selvbilde. Men når de mestrer oppgavene de får her, ansvaret øker og de takler det og de samarbeider med de rundt, så er det en mestring i seg selv. De ser at de klarer noe, at de er verdt noe. Det er noe av det mest grunnleggende du kan gi dem for å fungere ute i samfunnet.

Som vi skal komme tilbake til, er ordningene med programvirksomhet og utvikling av såkalte fremtidsplaner en del av det som i fengslene snakkes om som ömestringö, i termer av sinnemestring, stressmestring og rusmestring, for å nevne noen. Et viktig spørsmål vil da være i hvilken grad personene selv føler at planer og mestringsprogram er noe de selv har eierskap i og kjenner seg forpliktet av. Er deres fremtidsdrøm mer reflektert i slike planer? Eller er det skrivebordsøvelser og öspill for gallerietö for å tilfredsstille krav fra fengslet og ansatte?

Det sentrale her, er nettopp å vise at innsatte selv snakker om selvtillit som noe prekært. Ut fra måten informantene snakker om dette, ser det derfor ut til at det blir viktig i endringsprosesser å raskt og tydelig være på tilbudssiden for de som ønsker det. Det innebærer dermed en viss gjensidighet i forpliktelsen mellom fengselet og

den innsatte. Som en av informantene over peker på, er imidlertid innsattes situasjon preget av en viss vilkårlighet. Man står i fare for å bli flyttet mellom avdelinger og fengsler, og informanter flere steder referer til at man har små muligheter til å kunne innvirke på dette selv.

5.7 KVINNENES SITUASJON

På landsbasis er det 156 faste soningsplasser for kvinner.²² På landsbasis finnes det tre rene kvinnefengsler. Det er Bredtveit; Ravneberget og Sandefjord med henholdsvis 59, 31 og 13 plasser. Øvrige kvinneplasser er organisert som egne avdelinger i kjønnsdelte fengsler. Av kriminalomsorgens årsstatistikk går det frem at 8 prosent av alle nyinnsettelse på dom i 2007 var kvinner.²³

I løpet av feltarbeidene har vi besøkt både blandende fengsler og rene kvinnefengsel. 14 av informantene er kvinnelige innsatte. Vi skal her bruke litt plass på å drøfte noen av de inntrykkene vi har fått som spesielt dreier seg om kvinnens situasjon, særlig når det gjelder arbeidstilbud og muligheter for kvalifisering løp knyttet til soningen. I utgangspunktet var vi opptatt av å finne ut av hvordan kvinner sonet ó har de andre betingelser enn menn? Hvilke oppgaver fyller kvinnene sin aktivitetsplikt med? Hvilke tilbud og muligheter har de, og hva ønsker de selv? Etter hvert som vi intervjuet kvinner, kom det også opp nye problemstillinger: Hvorfor er kvinners arbeids- og kvalifiseringstilbud utformet som de er? Hvilke holdninger og interesser representeres i det tilbudet kvinnene har?

Av de til sammen 14 kvinnene vi har møtt, soner seks av dem i egne kvinnefengsel. De øvrige har plasser i fengsler med plasser for både kvinner og menn, der kvinnepllassene utgjør et mindretall. En av kvinnene vi intervjuet soner en vanlig dom i en varetektsavdeling i et mannsfengsel. Hun soner dommen på varetekstsvilkår. Det innebærer kun én times lufting daglig i den såkalte östrålenö, som er en liten luftegård med gitter i taket. Hun forteller at hun har fått lov til å delta litt i skoletilbudet noen dager i uken, men er ellers isolert på cellen. Hun må sone på denne måten som ledd i avviklingen av soningskøen, siden alle plassene i kvinneavdelingen er belagt.

²² Tallet omfatter både doms- og varetekstsplasser. 80 av plassene har lavere sikkerhetsnivå og 76 av plassene har høyt sikkerhetsnivå. Vet behov kan imidlertid antallet plasser økes/minskes.

²³ Kriminalomsorgens årsstatistikk 2007.

Soningsforholdene i en avdeling i et rent kvinnefengsel, kontra en kvinneavdeling i et kjønnsblandet fengsel, synes svært ulike. Sikkerhetsfokuset i kjønnsblandede fengsler virker innskrenkende på deres arbeids- og kvalifiseringsmuligheter under soning. Flere av de betjentene vi snakket med, både i rene kvinnefengsler og kjønnsblandede fengsler, gir uttrykk for at kvinnelige innsatte trengte andre typer arbeids- og aktivitetstilbud enn menn, fordi de generelt öhar mer sammensatte problemstillingerö. Hvorvidt dette er riktig eller ikke, har vi ingen grunn til å vurdere, men resultatet er at kvinnenes muligheter til valg av arbeids og kvalifiseringsløp er lagt på et lavere ambisjonsnivå enn hva tilfellet er for menn. Hovedinntrykket vårt fra intervjuene med kvinnene sett under ett, er at kvinnenes arbeids- og kvalifiseringstilbud er preges av håndarbeids- og husflidsproduksjon, og enkle pakke- og sorteringsoppgaver, eller jobb i fengselets kjøkkendrift eller vaskeri. Andre alternativer synes å være systue, veving, keramikkproduksjon. En av kvinnene vi møtte, var tilknyttet kjøkkendriften, og en annen hadde selvstudier. Kvinnenes arbeidstilbud preges av å være tradisjonelt kjønnsmonster, og de innsatte påpeker dette selv. En av kvinnene vi intervjuet, hadde tidligere sonet i et fengsel begge kjønn med høy sikkerhetsgrad. Hun sier:

óDet er som å være på sykehjem. Du bare sitter der og strikker. [í] Strikker til en fengselsbutikk. Noen av guttene syr også. Mange av jentene har lyst til å sy, men det er det ikke plass til. Og hvis du vil ha de tingene du strikker, så betaler du for garnet. [Ler.] Jeg synes det er rett og slett. Hvorfor i himmelens navn skal tungt belasta heroinister strikke seg ut av problemene? Hva slags rehabilitering er det?

Kvinnen peker blant annet på tilbakevendingsaspektet ved de aktivitetene som tilbys kvinnene, og flere av de andre kvinnelige informantene er også opptatt av nettopp dette. Påfallende nok er det at det nettopp er de *mannlige innsatte* i kjøkken og vaskeri som er inne i lærlingordninger.

En annen av kvinnene vi møtte, har høy utdanning og en lengre karriere i det sivile livet. Hun sier:

óJeg har gitt min familie mange sjokk. Ett av dem er at jeg tilbringer seks timer om dagen med å strikke. [Ler.] Det har jeg aldri gjort før, noensinne! En sånn aktivitet kan jo ha mange formål, og for min del handler det om å få dagen til å gå. Og til det fungerer det bra. [í]

óEr det noe annet du heller kunne tenkt deg å gjort?

óJeg for min del ante ikke engang at det var noe som het aktivitetsplikt da jeg kom inn her. Nå har jeg begynt å sjekke mulighetene for å studere. Det handler

både om å få noe mer å gjøre, men også om å få mulighet til å utfordre seg sjøl litt mer enn å se hvilke farger som passer sammen.

En av de kvinnene vi har møtt, er inne i en ordning med selvstudier.²⁴ Hun har en treårig høyskoleutdanning, men har igjen en eksamen som hun leser til nå. Hun sier:

óJeg tror fengselet mener de har lagt til rette for meg. Og jeg tror de synes at de er forferdelig sjenerøse som lar meg få lov, fordi det pr definisjon er sånn at innsatte ikke samla nok i hodet til å sitte å lese selv. Det har de liksom bare bestemt seg for. Så det var en prosess i forkant hvor jeg sa: öJeg vil lese på full tid ó jeg vil ikke ha halv jobb og gå her ute på plassen og bære på noen ledninger, slik at det ser ut som jeg gjør noe.ö Og så fikk jeg lov til det. Men det tok mange uker før jeg ble klarert til å kunne ta ut forelesningsutskrifter fra nettet, og sånn.

Det begge disse to informantene peker på her, er holdningene og forventningene de møter innefor kriminalomsorgen. Det handler om at terskelen på tilbudene legges lavt, at det ikke tas tilstrekkelig høyde for de som ønsker å gå inn i utdanningsløp ut over videregående nivå. En av de ansatte i arbeidsdriften forklarer dette med at kvinner i fengsel vanligvis har mer sammensatte problemer enn hva menn har. De har gjerne et problematisk forhold til menn, og de har vanligvis rusproblemer. Hun mener fokuset i arbeidsdriften først og fremst handler om å ivareta sosiale behov, aktivisering og gi en opplevelse av mestring. öDet handler om å få dem opp og i gangö. Generelt ser det ut til at de arbeidsledere i de avdelingene som sysselsetter kvinner snakker nettopp i termer av sosial trening, aktivisering og sysselsetting.

En av kvinnene vi har møtt, er i gang med en videregående utdanning som aktivitør som del av sin soning. Hun har lærlingkontrakt, og tar praksisdelen av utdanningen i arbeidsstua i fengselet. Hun forteller at mye av bakgrunnen for å få til en slik ordning, har vært at arbeidslederne så mulighetene, og fikk i stand en avtale med skolekontoret. Den faglige oppfølgingen er det en av arbeidslederne som har ansvaret for. Hun mener NAV-konsulenten som er tilknyttet fengslet, har gjort mye for å få dette til. Flere av de andre kvinnene trekker også frem NAV-konsulentens rolle som viktig.

En av kvinnene på en kvinneavdeling i et blandet fengsel med høyt sikkerhetsnivå, sier:

²⁴ At vi kun har møtt én, handler om at vi primært har bedt om å få snakke med innsatte knyttet til arbeidsdriften.

óStatusen for jentene her i fengselet er veldig dårlig. Er det noen som soner her, så må det være oss! Det er vi som får kjenne på det. Av sikkerhetsgrunner får vi for eksempel ikke lov til å gå til vaskemaskinen hvis noen av guttene er der. Da kan det ende vi må vente i timevis for å få vaske. Man føler seg som en liten dritt, som må tryggle og be om alt mulig. Jeg må be om å få vaske klærne mine, og så skal vi liksom smile og være fornøyd med det.

5.8 OPPSUMMERT

Et gjennomgående trekk i intervjuene og stedene vi har besøkt, er innsattes opplevelse av sammenheng ó og mangel på sammenheng ó mellom det de gjør nå og livet de skal tilbake til etter endt soning. Tapet av kontroll som frihetsberøvelsen innebærer, skaper tilværelser og situasjoner der sammenhengene i stor grad synes å defineres av andre. Vi har sett at de ulike fengslene skaper ulike betingelser for å skape slik sammenheng. Det er flere elementer i dette (eks sikkerhetsnivå, bygninger, verksbetjentenes kompetanse, etc), men først og fremst synes forskjellene å bunne i ulike typer holdninger, verdisett og organisasjonskultur i de ulike fengslene.

For noen er det greit å ha en enkel og relativt ensformig aktivitet som ikke krever for mye, og med relativt lave forventninger om forpliktelser. Arbeids- og kvalifiseringstilbudenes sammenheng og relevans er likevel viktige stikkord i mange av intervjuene. Det samme gjelder spørsmålet om opplevelse av eierskap til de endrings- og forebyggingsprosesser som det legges opp til under soning. Hvordan slike hensyn oppleves og ivaretas, kommer vi nærmere inn på i neste kapittel, hvor vi drøfter spesielt innsattes erfaringer med fengslenes yrkesrehabiliterende innsatser. Intervjuene reflekter at soning også handler om tiden som går, at livet går saktere bak murene og at soningen innebærer en fremmedgjøring fra livet i det sivile samfunnet. Ut fra intervjuene har det blitt tydelig at det vi her kaller tillitskapital spiller en sentral rolle i innsattes hverdag, fremtidsutsikter, tilbud og muligheter i løpet av soningsforløpet ó også når det gjelder muligheter til arbeids og kvalifisering.

Kvinnenes situasjon ser ut til å være spesiell, også når det gjelder arbeidsdriften. I ennå mindre grad enn menns tilbud, ser det ut til å være knyttet ambisjoner om yrkeskvalifiseringsløp knyttet til disse tilbudene. Ansatte i dette feltet viser til at arbeidsdriften viktigste rolle er å være en sosialiseringarena. Kvinneavdelingene i mannsfengsler ser ut til å preges av en rekke begrensninger knyttet til sikkerhetsaspekter, og dette legger også bånd på arbeids- og kvalifiseringstilbudene som gis.

6. YRKESREHABILITERENDE INNSATSER I FENGLERNE Æ INNSATTES OG ANSATTES ERFARINGER

6.1 VIRKEMIDLER FOR Å MOTVIRKE NY KRIMINALITET

Kontaktbetjentordningen, fremtidsplaner og programvirksomhet kan ses i sammenheng med en mer individuell tilrettelegging av straffen for den enkelte straffedømte (Bøgh og Nebben 2001). Ideen bak individuell tilrettelegging er basert på tanken om at slik type soning kan bidra til en lavere tilbakefallsprosent. Målene i St.meld. 27 (1997-1998), om kriminalomsorgen, hviler nettopp på ideen om at behandling nytter og at man ved å legge best mulig til rette for den enkelte straffedømte kan vedkommende selv bidra til å endre eget handlingsmønster. Individuell ansvarliggjøring kan ses på som en generell utvikling i samfunnet hvor det enkelte individ i større grad forventes å ta tak i egen situasjon fremfor å la offentlige etater ta dette ansvaret. Man ser det også innenfor sosialtjenestene hvor man i større grad fokuserer på hjelp til selvhjelp. (Gjernes 2008)

6.2 KONTAKTBETJENTORDNINGEN

Fengselsbetjentrollen i Norge har endret seg over tid. Frem til andre verdenskrig var det stor behandlings- og rehabiliteringsoptimisme innenfor kriminalomsorgen, men dette endret seg på 1970-tallet fordi man så at de ulike tiltakene som ble iverksatt hadde liten effekt på de innsatte. Rehabiliteringsoptimismen ble etter hvert erstattet av et større fokus på sikkerhetsmessige forhold. Denne dreiningen vekk fra tanken om rehabilitering gikk på bekostning av fengselsbetjentenes mer sosiale og mellommenneskelige oppgaver i fengslene og resultatet av dette var at det ble mindre kontakt mellom innsatte og betjenter. Endringen var bl.a. basert på overgangen fra enecellefengsler til en ordning med fellesskap for de innsatte både i arbeid og fritid. Det ble dermed ansett at betjentens rolle som et bindeledd mellom den innsatte og omverdenen var overflødig. Samtidig med dette entret nye yrkesgrupper fengslene slik som prester, sosialarbeidere og verksbetjenter. Disse tok dermed over de oppgavene betjentene tidligere hadde hatt (Bøgh og Nebben

2001; NOU 1984:2, s. 196). Fra 1970-tallet og frem til i dag har det vært mye fokus på hva betjentenes rolle skal være og det er flere utvalg som har konkludert med at betjentene bør ha en utvidet rolle og mer varierte arbeidsoppgaver (Strukturutvalgets innstilling, 1976; NOU 1984:2 i Bøgh og Nebben 2001). På 1980-tallet ble det satt i gang forsøk i tre fengsler²⁵ for å utvikle nye modeller knyttet til fengselsbetjentenes rolle. Det var et eksplisitt ønske at betjentsoppgavene skulle gå i retning av en mer støttende og veiledende rolle overfor de innsatte. Pendelen svingte igjen vekk fra et ensidig fokus på sikkerhet mot en mer humanitær og sosial rolle. Man ønsket, slik det står i St.prp. nr 1 1987-1988, s. 59: ö (í) å utforme en fengselsbetjentprofesjon som er tilpasset en tidsmessig fangebehandlingö.

Med den nye straffegjennomføringsloven er den domfelte sterkt forpliktet til selv å bidra til en kriminalitetsfri tilværelse. Kontaktbetjenten skal bistå den domfelte med dette og kontaktbetjenten er tenkt som en tjenestemann med et særlig ansvar for å følge opp den enkelte ansatte under soningen eller varetektsoppholdet. Det er et mål at alle domfelte og varetektsinnsatte skal tildeles en kontaktbetjent kort tid etter ankomst til fengselet. Kontaktbetjentsordningen vil kunne variere fra fengsel til fengsel, men i hovedsak har kontaktbetjenten følgende oppgaver:²⁶

- ha ansvar for at den innsatte får informasjon om fengslet og hvilke rettigheter og plikter han eller hun har
- gi den innsatte en innføring i kontaktbetjentens oppgaver og avgrensning av disse
- gjennomføre kartlegging av problemer, behov og ressurser snarest mulig etter innsettelsen
- støtte og motivere den innsatte til å arbeide konstruktivt med sitt opphold i fengslet
- være bindeleddet mellom den innsatte og fengslet for øvrig
- medvirke i framtidspanleggingsprosessen
- bistå ved henvendelser utad, for eksempel til sosialkontor, arbeidskontor og skolemyndigheter

En kontaktbetjent kan rent konkret hjelpe den innsatte ved å vise til hvilke instanser som kan skaffe bolig, vise til helseavdeling, bistå ved søknadsskriving, skrive anbefalinger, bidra til søknader om permisjoner, §12 soning og frigang. Alt dette må gå gjennom en kontaktbetjent. Og det må da skrives fremtidsplaner for den innsatte. I utgangspunktet skal alle som er utdannet fengselsbetjent kunne inneha denne rollen. Normalt har ikke verksbetjenter rollen som kontaktbetjent,

²⁵ Ullersmo, Åna og Drammen.

²⁶ Rundskriv 06062002.

men enkelte steder fungerer noen tilnærmedesvis som det. Dette oppleves av enkelte verksbetjenter og kontaktbetjenter som hensiktsmessig fordi det er verksbetjentene som ser de innsatte daglig i en jobbsetting, og som dermed har et godt grunnlag for å uttale seg om de domfeltes utvikling, læring og innsats.

6.3 INNSATTE OM KONTAKTBETJENTORDNINGEN

Det er mange ulike erfaringer blant de innsatte vi snakket med om i hvilken grad kontaktbetjentordningen fungerer eller ikke. I de tilfellene det fungerer etter intensjonen er de innsatte svært fornøyd med ordningen, men det ser ut til at det er for mange tilfeldigheter knyttet til ordningen som sådan. Basert på det de innsatte sier, hviler fordelene med kontaktbetjentordningens på enkeltindivider og de holdninger de har til sine arbeidsoppgaver:

ÓJeg fikk det [kontaktbetjent] ganske fort, men det er forskjell på dem. Det er preget av hvem det er. Den jeg har nå er veldig grei og jobber veldig for meg. De som er behjelpelige, er veldig behjelpelige. Jeg føler at jeg har fått god hjelp i forhold til skole. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

óDet varierer veldig. Jeg har hatt fire stykker etter at jeg kom hit. Den ene brydde seg ikke i det hele tatt. Det har mye med trynetillegg å gjøre. Hvis de liker deg så hjelper de deg, hvis ikke så driter de i deg. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óAkkurat nå så vet jeg ikke hvem kontaktbetjenten er. Nå har jeg byttet celle. Kontaktbetjentene er tilknyttet cellenummer og jeg har måttet bytte celle ganske mange ganger, og da får du forskjellige betjenter hver gang. Det er ganske dumt det opplegget der. Man skulle hatt en fast. Da kommer du mer inn på en person. Du slipper å fortelle det samme om og om igjen. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Dette siste sitatet, som er et av flere som omhandler denne problematikken, tegner et bilde av et ganske rigid og til dels også noe uhensiktsmessig system sett fra innsattes ståsted. I nesten alle fengsler er kontaktbetjentene knyttet til cellenummer, og ikke primært til enkeltinnsatte. Det innebærer at de innsatte må bytte celle hvis de av ulike årsaker ønsker å bli tildelt en ny kontaktbetjent. Et slikt ønske kan eksempelvis være grunnet på at økjemienö ikke stemmer mellom dem, eller at kontaktbetjenten av ulike grunner bruker lang tid på oppgavene knyttet til betjentordningen. Det kan dermed bidra til å forhindre eller forsinke de opplegg som innsatte ønsker. Noen ganger må innsatte også bytte celle eller fengsel uavhengig av om de har ytret et ønske om det eller ikke. Gjennom intervjuene kommer det

frem at innsatte erfarer ordningen med cellenummer som dårlig, fordi den gir liten grad av kontinuitet. Det påpekes også at nettopp fordi kontaktbetjentordningen er så individavhengig, vil hjelpen de innsatte får være svært ulik. På spørsmål om det er enkelt å skifte kontaktbetjent svarer en av informantene:

ó(í) Du må være veldig forsiktig med hva du sier til de ansatte når du ønsker å endre kontaktbetjent, for de snakker jo også sammen. Jeg er veldig følsom på det der. Jeg har aldri hørt at noen har søkt om en annen kontaktbetjent. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Et slikt utsagn tyder på at tilliten enkelte innsatte har til betjentene ikke er spesielt stor og at frykten for hva mishagsyttringer kan få av følger innebærer at de innsatte ikke ser bytte av kontaktbetjent som hensiktsmessig sett i forhold til soningsoppholdet som helhet. Frykten for reaksjoner bidrar altså til at innsatte kan kvie seg for å ta opp problemer knyttet til kontaktbetjentordningen. De innsatte ser ut til å komme i en avmaktssituasjon, og tilpasser seg systemet fordi de ikke ønsker å utsette seg selv for de sanksjoner som de frykter *kan* komme som følge av det.

De innsatte viser mye til hva som er gode og dårlige kontaktbetjenter og når vi ber de domfelte spesifisere hva de mener kjennetegner en god kontaktbetjent handler det mye om å behandle de innsatte som medmennesker, vise at de bryr seg, at de er behjelpelige, at de fremstår som fordomsfrie og at de snakker med dem om dagligdagse ting. Ergo at betjentene behandler dem som öalle andre medmenneskerö:

óHun (kontaktbetjenten) hadde ikke noen fordommer mot meg. Jeg tror ikke hun hadde lest om meg i mine papirer. I KOMPIS²⁷ står det jo bare negative ting. Tror hun bare hadde lest det som var hensiktsmessig. De vet at når du har kommet dit så har du blitt vurdert. Du var veldig velkommen der. Hva kan vi gjøre for deg? Tettere oppfølging fra kontaktbetjent! (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óBetjentene der gir faen. De er kyniske. De sitter på kontoret med bena på bordet og leser avisen. De kom aldri inn på cella på besök. Det er ikke alle som liker at de gjør det, men de kunne spørre om det var greit å komme inn. Det gjorde de aldri. Det er ingen betjenter der som går på pauserommet til de innsatte. De sitter bare bak låste dører. De svarer nei på alt til du har advokat på saken. (Innsatt, viser til erfaringen fra fengsel med høyt sikkerhetsnivå.)

óJeg hadde en som hatet jobben sin og var kun på jobb for å få lønnen sin. Spurte jeg om noe, så var det: øKan du ikke spørre noen andre?øPå Y så skiftet

²⁷ Et datasystem hvor ulike typer av informasjon blir lagt inn om den enkelte innsatte og som følger den innsatte i systemet.

kontaktbetjenten min avdeling. Jeg skulle få ny, men så ble han syk. Når jeg endelig fikk en skulle han skifte avdeling og jeg måtte få ny. Jeg kom til fengsel X og fikk en kontaktbetjent der som ble syk og så sykemeldt, og jeg så ikke mer til han. Jeg fikk ny, som skiftet avdeling. Det var tragisk. Fikk en ny som var veldig dårlig på oppfølging. Jeg bytta fengsel og samme greie der. Jeg visste til slutt ikke hvem som var kontaktbetjenten min. men så fikk jeg en som var kjempeflink. Han stilte opp og fikk meg hit i rekordfart. Han kom innom cella og sa når han skulle ha kveldsvakt og hvis det var noe så kunne jeg skrive en lapp så kunne han komme innom på kveldsskiftet. Det var veldig bra oppfølging. Du finner ikke mange av disse. (í) På Y var alt i utgangspunktet öneio, så jeg gadd aldri å spørre om noen ting. Jeg bare jatta med dem. Du skal helst lide, ikke være blid og glad. Her er det veldig bra. Det er ingen her som hater deg. Alle er blide og fornøyde her. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Samlet tyder uttalelsene fra de innsatte på at kontaktbetjentordningen i for liten grad forplikter den enkelte kontaktbetjent. Det ser ut til at det mangler et adekvat system rundt selve ordningen og at for mye knyttet til rollen og innholdet i oppgavene er overlatt til den enkelte betjents samvittighet og interesse. Kontaktbetjentordningen fremstår som lite forpliktende og til dels nedprioritert blant enkelte ansatte. De kontaktbetjenter vi har snakket med om dette, viser til at det ikke settes av tilstrekkelig tid og ressurser til å utføre disse oppgavene. I enkelte fengsler sier man at disse oppgavene er nedprioritert på grunn av for små ressurser. Dette kan også forstås som et organisatorisk problem, i tillegg til et individuelt problem, slik vi skal se i pkt 6.4. En dårlig kontaktbetjentordning kan virke demotiverende på de innsatte. Dette kan igjen slå direkte uheldig ut for enkeltinnsatte.

Gjennom intervjuene kommer det frem at nyinnsatte får sin viktigste informasjon om fengslet, sine retter og plikter fra andre innsatte. Et gjennomgående tema i intervjuene er innsattes frustrasjon over manglende eller mangelfull informasjon når man kommer til fengslet. Dette informasjonsbehovet er av naturlige årsaker størst blant førstegangssonere. Enkelte innsatte opplever dette som svært fortvilende. Alt i alt tyder dette på at kontaktbetjentordningen, slik den praktiseres i dag, kun i varierende grad kan sies å fungere etter intensjonene.

6.4 KONTAKTBETJENTER OG VERKSMESTRENE OM KONTAKTBETJENTORDNINGEN

Intervjuene med kontaktbetjentene avdekker at kontaktbetjentordningen ikke er en ens ordning.²⁸ Den vanligste måten å fordele kontaktbetjenter på, slik vi også var inne på i pkt 6.3, er at kontaktbetjentene er ansvarlige for ulike celler. Det betyr at hvis en innsatt vil bytte kontaktbetjent må han bytte celle og blir en innsatt flyttet fra cellen sin uten å ha villet det selv må de også bytte kontaktbetjent. Men det finnes også andre måter å organisere ordningen på. I ett fengsel er det avdelingslederen som fordeler kontaktbetjentene til de innsatte. Fordelingen er basert på det yrkesfaget den innsatte velger. Tidspunktet for når de innsatte får utdelt en kontaktbetjent varierer også. I utgangspunktet er regelen slik at den innsatte skal få en kontaktbetjent i løpet av de første dagene i soningen, men praksis i flere fengsler viser at dette ikke alltid er tilfellet. Flere av de innsatte hevder at det tok lang tid før de fikk kontaktbetjent, og noen har aldri hatt det. Ordningen er i enkelte fengsler nærmest ikke-eksisterende. Fordi det ikke følger økonomiske midler med kontaktbetjentordningen påstås det av enkelte betjenter at ledelsen i noen fengsler velger denne ordningen mer eller mindre bort. Flere betjenter erkjenner, slik mange av de innsatte hevder (jfr pkt 6.3), at i hvor stor grad denne ordningen fungerer er svært personavhengig:

óDet har blitt litt sånn honnørord ó kontaktbetjent. Det høres så fint ut. Mange gjør det ordentlig, men det er mange som gir faen. Det er noe som har blitt tredd nedover hodet på dem som et tillegg. De som går fengselskole vet jo at de må være kontaktbetjent, men de andre ser på det som et tillegg. Det er jo litt usikkerhet knyttet til hva dette er. Og de blir jo målt på dette. Det blir den som er flinkest til å skrive som blir lagt merke til. Men det er kanskje ikke verdt det som står der. Skal man legge mye arbeid i de som blir utvist? Alt er ikke helt rosenrødt. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óDe er litt ymse, disse kontaktbetjentene. Noen kommer og spør oss om de innsatte. Strengt tatt burde de gjort mer av det. (Verksbetjent, høyt sikkerhetsnivå.)

Kontaktbetjentsarbeidet fremstår i enkelte fengsler som et lite prioritert område. Det åpner også for at kvaliteten på det arbeidet kontaktbetjentene utfører fremstår som varierende, og mer personavhengig. Turnusordningen ser også ut til å vanskeliggjøre kontinuiteten i en slik ordning, slik det også kom frem i intervjuene med kontaktbetjenter:

²⁸ En omfattende drøfting av fengselsbetjentes arbeid finnes i Grøvdal (2001).

ÓTiden er den store motstanderen vår. Du har masse rutiner og de fleste er på skole/verksted. På ettermiddagen har du bare 1-2 timer hvor du har muligheten til å drive med det (kontaktarbeid). Vi blåser ut når kl er 05.30 og inn igjen kl 20.00. De går på skolen fra 8-12.30 og vi går hjem kl 14. Det er snakk om få timer hvor du har mulighet til å ha samtale med dem. Snittiden er kanskje fire måneder og du går turnus selv. Systemet setter mye begrensninger på det. Nå har vi fått frigitt litt tid pga at vi har fått toalett på cellene og vi er mer mobile nå som vi har fått nytt calling-anlegg hvor vi bærer telefonene med oss. Det er kjempepraktisk. Før hadde vi et calling-anlegg på kontoret og vi måtte sitte her for å svare. Vi har fått kjøpt oss litt mer fritid. To dager i uka ó mandag ettermiddag fra 17-20.15 og fredag 13-14.30 ó da er da satt av tid til kontaktbetjent. Da er det ingenting annet som skjer ó de innsatte er innelåst da. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Det kan altså virke som organisatoriske forhold kan gjøre ordningen mindre god enn man kunne forvente. Men i ett av fengslene har de organisert seg slik at kontaktbetjentene ikke går i turnus og som et resultat av dette blir de mer tilgjengelige for de innsatte i hverdagen. Dette anses som viktig også i et sikkerhetsmessig perspektiv:

óVi kommer nært inn på de innsatte. Hovedsaken er å få dem ut i jobb og skole, men vi kommer inn på psyken deres, hvordan de fungerer i det daglige. Sikkerhetsmessig så er det uhyrlig viktig, for da merker vi når det begynner å bikke over. Vi kan avverge det før det skjer noe galt. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Kontaktbetjentene viser til at de har flere oppgaver knyttet til óderesó innsatte. De kan hjelpe den innsatte med å skrive anbefalinger for eksempel i tilknytning til fremstillinger og permisjoner, søknader om §12 soning og frigang. Kontaktbetjentene spiller også en avgjørende rolle i utarbeidelsen av fremtidsplaner for de innsatte. Utover de mer faglige og tilretteleggingsoppgavene peker de aller fleste av kontaktbetjentene på at deres viktigste oppgaver er å motivere, skape selvtillit og gi mestringsevne og dette knytter de til oppfattelsen av at mange innsatte har opplevd liten grad av mestring tidligere i livet ó enten i form av arbeid eller kanskje spesielt i forhold til skole. Mange av kontaktbetjentene viser til eksempler hvor innsatte som har hatt liten tro på egne evner når de kommer inn til soning har gjort det veldig bra på skole eller i jobb i løpet av soningen. Selv om ikke alle disse klarer seg så godt etter løslatelse, hevder flere betjenter at de innsatte i hvert fall har vært i mestringssituasjoner og fått oppleve hva positiv mestring innebærer.

Verksbetjentene i vårt utvalg fungerer ikke formelt som kontaktbetjenter for de innsatte. Men samtidig er det de som har mest kontakt med de innsatte i hverdagen. De tilbringer hele arbeidsdagen sammen med de innsatte, de følger deres utvikling og innsats i arbeidet og de går ikke i turnus:

ÓDe som er verksbetjenter ved fengslene er de som oppnår best kontakt med de innsatte og det er de som skaper motivasjon. Det er de som har mest å gjøre med dem i løpet av et døgn. Men andre er jo også med i bildet for eksempel de som er tilknyttet programvirksomheten og sikkert også lærerne. Men å komme inn på de innsatteí du ser hva de kan, du backer dem opp og lærer dem mye (í) vi kjenner jo de innsatte bare i vår setting. Hvem som kjenner den innsatte best, vet jeg ikke. Verksbetjentene har de innsatte i en positiv setting, hvor vi tilbyr. Og så sitter vi på morgenmøter og hører kontaktbetjenter legge ut om innsatte og vi bare rister på hodet og tenker at dette er ikke den innsatte slik vi kjenner han. Det er klart at det er tøffere å ha den rollen hvor du må ta urinprøve av den innsatte, si at den permisjonen du søkte om får du ikke. Og så har du oss som bare tilbyr. Vi kjenner de innsatte i forskjellige situasjoner og det er summen av alt dette som er viktig å koordinere. Verksbetjenter har en kjempefordel ved at vi er her hver dag fra 7.30-15.00. Kontaktbetjentene jobber en dag, neste dag jobber han natt og da ser han ikke den innsatte. Og neste dag er han på ettermiddagsskiftet og da er kanskje den innsatte på permisjon. Den kontinuiteten som verksbetjenter, lærere og programvirksomheten har er en kjempefordel fordi de er her hver dag. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Dette utsagnet gir en indikasjon på at det kan være en iboende rollekonflikt i kontaktbetjentrollen. På den ene siden har de en veileder- og motivatorrolle som fordrer tillit hos de innsatte, og på den annen side har de en kontrollørrolle i kraft av sin autoritet som fengselsbetjent og som på sin side har et element av mistillit knyttet til seg. Denne rollesammenblandingen *kan* være uheldig og utfordrende, for betjentene, men ikke minst også for de innsatte. I hvilken grad verksbetjenter i større grad enn i dag bør ha eller ønsker en større oppfølgingsrolle overfor de innsatte skal vi ikke mene noe om, men uansett kan det se ut til at kommunikasjonen rundt de innsatte mellom kontaktbetjent, verksbetjent, lærer og leder av programvirksomheten er svært viktig for å danne seg et mer helhetlig inntrykk av den innsatte og dermed et best mulig tilrettelagt tilbud.

6.5 FREMTIDSPLANER

Ordningen med såkalte fremtidsplaner kom som et direktiv fra Justisdepartementet i 1994, men slike planer hadde eksistert i noen fengsler allerede fra 1980-tallet.²⁹ Den gang under navnet *individuell soningsplan*. Det var innsatte med dommer over 6 måneder som skulle ha slike planer. Senere har det blitt et mål at alle innsatte skal ha slike planer, men vårt datamateriale viser at det ikke fungerer slik i praksis og noe av dette skyldes organisatoriske forhold, at enkelte kontaktbetjenter ikke tar kontaktbetjentsoppgraden tilstrekkelig alvorlig. Jo lengre straff en innsatt er idømt, jo mer sannsynlig er det at den innsatte har en slik plan. I utgangspunktet er slike planer frivillige, men ut fra våre intervjuer å dømme har slike planer fått mer preg av å være en slags öfrivillig tvangö. Dette knyttes til det faktum at innsatte som önsker prøvelöslatelse på 2/3 tid må ha slike planer for å komme i betraktning. Det samme gjelder ved frigang. Da må den innsatte i tillegg ha en ordinär jobb å gå til i det sivile samfunn. Hvordan fremtidsplanene legges opp kan variere fra fengsel til fengsel, og det ser ut til at det er ulike rutiner for hvordan de følges opp. Planene inneholder alt fra opplysninger om hvem som er kontaktbetjent, hvilke mål den innsatte skal nå i løpet av planens tidsperiode, mål i forhold til familie, utdanning eller jobb, avrusing m.m. Det er ment at denne planen skal være den innsattes plan og at den dermed skal forplikte den innsatte til å nå de nedtegnede delmålene. Men kontaktbetjenten spiller en viktig rolle ved slike planer.

Det er kontaktbetjenten som skal informere og ta initiativ til slike planer, bidra til at den innsatte setter opp realistiske mål og oppmuntre til å gjennomføre disse målene. Kontaktbetjentene hevder at i visse tilfeller setter innsatte mål som er umulige å nå, som for eksempel ulike höyt betalte direktörjobber. Men samtaler mellom kontaktbetjent og den innsatte, hvor man sammen diskuterer sannsynligheten for å nå disse målene, bidrar som oftest til å legge målene på et mer örealistiskö gjennomföringsnivå. Samtalene med både innsatte og ansatte bidrar til at fremtidsplaner for oss fremstår som et relativt byråkratisk virkemiddel rettet mot et privat anliggende. Målet med fremtidsplaner er i følge Kriminalomsorgen å *ömotivere den domfelte til å arbeide med de problemområdene som kan relateres til hans eller hennes kriminelle handlinger. Den skal også fremme läring i forhold til å tenke langsiktig, se konsekvenser av egne handlinger og treffe ansvarlige valgö.*³⁰ Likevel ser planene ut til å ha en viss

²⁹ Riksrevisjonens gjennomgang av kriminalomsorgens måloppnåelse (2004-2005) viste at 88 prosent av de domfelte i fengslene ikke hadde en fremtidsplan. Det er da grunn til å anta at målet om individuell tilrettelagt soning, og kanskje da også et systematisk rehabiliteringsarbeid, ikke fungerer slik intensjonen er for mange av de innsatte i norske fengsler.

³⁰ <http://www.kriminalomsorgen.no/index.php?id=431474>

verdi hos enkelte innsatte. Den kan gi en viss struktur rundt soningen og den har en viss positiv virkning ved at enkelte innsatte selv viser til at de opplever mestring ved å nå målene som er satt.

Vårt datamateriale tyder på at det er store variasjoner i bruk av, og holdningen til, fremtidsplaner blant de innsatte. Noen innsatte fremstår som svært ironiske når vi kommer inn på dette, mens andre er direkte uvitende om dens eksistens:

óSelve planen ó öden store fremtidsplanenöí Den kom med loven og den skulle fylles ut i samråd med kontaktbetjenten. Det er mange som har fått nei på ting fordi de ikke har fylt inn en sånn plan. Men mange har aldri hørt om en slik plan, mange vet jo ikke en gang hvem som er kontaktbetjent. Så må jeg forklare dem hva det er. Og det kan gå lang tid før han kommer på jobb. Har du en dom under ett årí jeg hadde ikke orket å begynne å kjempe med det. Det er for liten tid. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

óFremtidsplan? Hva tenker du på da? Nei, det har jeg ikke hørt noe om. Jeg tror det er veldig dårlig med oppfølging her. Det er bare det å sone så er det ut igjen. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Det er flere innsatte som hevder at slike planer er til for fengslets skyld og ikke for dem:

óJeg tenker ikke så mye på den, men den er visst viktig for dem som er her. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óDen er mer nyttig for dem. For oss blir det bare en ekstra jobb å følge med på. Det er gjerne for at de skal ha oversikten. Det er jo meningen at det skal være min plan, men hvilke møter jeg er med på og sånn har ikke så mye med min fremtid å gjøre. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

I noen tilfeller gir innsatte uttrykk for at både de selv og fengslet kan ha nytte av slike planerí :

óDet er nyttig for meg. Du blir fornøyd med deg selv når du ser at du klarer noe. Det er for at fengselet skal få det som de vil og for at vi kan bevise at vi faktisk kan. Det er til nytte for begge parter.

óJeg har aldri hatt en sånn soningsplan før. Tidligere har det vært inn og ut uten noen som helst plan for soningen. De er flinkere til å jobbe med det her enn på Y [et annet fengsel]. Jeg tror de begynte med det for mange år siden her, lenge før det ble innarbeidet i soningen. Planene har noe for seg. Jeg har forsøkt å begynne på skole tidligere også, men jeg har ikke fått det til fordi jeg

har trengt hjelp til det og den hjelpen har jeg ikke fått tidligere. I forhold til NAV og sosialkontor har jeg møtt mye motstand. Sikkert fordi de vet mye om meg. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Andre beskriver slike planer mer som öfrivilig tvangö og begrunner det på følgende måter:

óDu må i det hele tatt skrive sånne planer hvis du skal få gjøre noe som helst. Du skriver opp smått til å begynne med hvilke mål du har. Å bli rusfri, avgi rene urinprøver, begynne på skolen ó hvilke mål du har med det. Jeg har satt opp å fullføre sveisekurs og TIP. Det har jeg gjort, og nå kan jeg sette opp fem nye mål. Det er for å holde deg selv engasjert, vise at du vil gjøre noe med fremtiden din. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

ónå er du vel nesten pliktig til det, for du må ha det for å få permisjon, for å få prøveløslatelse. Du må ha en fremtidsplan på alle søknader. Før slapp du det hvis du ikke ville det, men nå må du det. Men jeg synes det er greit med en sånn plan. Du ser hva du får gjort.(í) Det er lettere å se hva du har gjort. (í)Målene i planen min er å fullføre første året på videregående skole. Jeg mangler nå bare ett fag. Jeg tok en eksamen for en måned siden. Og så er det å få orden på gjeld, og eventuelt behandlingsplass, jobb og bolig. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Fremtidsplanene ser ut til å en tvetydig funksjon. På den ene siden kan den fungere som den innsattes överktøyö for å skape forpliktende oppfølging i fengslet under soningsforløpet, og etablere forpliktende samarbeid mellom fengslet og eksterne aktører under siste del av soning og prøveløslatelse. Dette er den ideelle funksjonen til fremtidsplanen, tilsvarende en individuell plan for personer med sammensatte hjelpebehov. På den andre siden kan fremtidsplanen fungere mer som noe fengslet bruker for å presse innsatte til å planlegge soningstiden. I noen tilfeller referer innsatte til dette som en bra erfaring, i andre tilfeller oppleves det som tomme ritualer. Det er interessant å merke seg at kontaktbetjenter som utfører disse oppgavene, opplever et press på å rapportere å på hvor mange övellykkedeö planer de har skrevet. Siden det også er knyttet goder (perm, progresjon i soningsbetingelser, etc) til slike planer, kan vi gå ut fra at det også er lett for de innsatte å öspille medö for å oppnå goder og tillitskapital. Det vil derfor være interessant å reflektere over i hvilken grad slike planer er forankret i reelle endringsönsker og mål som de innsatte selv har et eierforhold til.

6.6 OPPSUMMERING

Kontaktbetjentene skal etter intensjonen ha en rolle spesielt knyttet til endring, motivasjon, og tilrettelegging for utdanning, skole og/eller arbeid/aktivitet. På bakgrunn av datamaterialet ser det likevel ut til at det er store forskjeller lokalt når det gjelder organisering og praktisering av denne ordningen. Det vi ser er at det er ulik grad av forankring, tyngde og gjennomføring på lokalt plan. Dette bidrar også til at det er store forskjeller i kontaktbetjentenes rolle og betydning. Sett fra de innsattes synspunkt, gjør det at de er mer eller mindre overlatt til den enkelte kontaktbetjents eget forgodtbefinnende og utforming av rollen. Når man ser viktigheten av kontaktbetjentens rolle i forhold til hva den innsatte trenger hjelp til, åpner dette også faren for maktmisbruk. Muligheten for å skifte kontaktbetjent synes i realiteten å være begrenset. Blant de innsatte er det imidlertid utbredt kunnskap om hvem som regnes som ödyktige betjenterö. Etter hva innsatte sier, skaper dette resignasjon, men også misunnelse, blant innsatte. Dette betyr også at innsatte kan få svært ulike soningsløp basert på et ölotteriö knyttet til hvilket cellenummer man havner på.

Det har blitt et mål at flest mulig innsatte skal skrive fremtidsplaner, men vår undersökelse viser at mange innsatte ikke har slike planer. Enten fordi de aldri har hört om det, eller fordi de selv ikke önsker å skrive slike planer. Innsatte som har slike planer har ulike meninger om deres hensiktsmessighet og deres vurderinger spenner fra ironisering rundt planene til at de har en nytteverdi. Fremtidsplanene fremstår å ha en todelt rolle, som innsattes överktöyö for å skape forpliktende oppfølging under soning og for å etablere et forpliktende samarbeid med eksterne aktörer. Den andre rollen slike fremtidsplaner kan spille er som et kontrollverktöy fra fengslets side. Det som står skrevet i planen skal forplikte den innsatte og den er ment å skape innhold og struktur i soningsforløpet hvilket den gjør kun for noen innsatte.

7. SAMARBEIDET MED ANDRE AKTØRER

I hvilke grad og på hvilke måter inngår dagens aktivitetsplikt i yrkeskvalifisering for livet etter soning? Som vi har sett handler ikke dette kun om hva fengslene og arbeidsdriften gjør internt. Det henger nært sammen med hvordan og i hvilken grad fengslet samarbeider med andre, eksterne aktører. I dette kapitlet ser vi nærmere på erfaringer knyttet til hvor vidt og hvordan arbeidsdriften samarbeider med andre instanser, slik som NAV, skolen og lokale arbeidsgivere.

Høsten 2006 undertegnet kriminalomsorgen og NAV en samarbeidsavtale som bygger på Straffegjennomføringsloven §4 om forvaltningssamarbeid hvor samordnede tjenester overfor domfelte/innsatte er et mål :

Kriminalomsorgen skal gjennom samarbeid med andre offentlige etater legge til rette for at domfelte og innsatte i varetekt får de tjenester som lovgivningen gir dem krav på. Samarbeidet skal bidra til en samordnet innsats for å dekke domfelte og innsattes behov, og fremme deres tilpasning til samfunnet.

Det er satt i gang flere forsøk på økt forvaltningssamarbeid, enten spesifikt overfor domfelte eller ordninger som er av mer generell karakter, men som også omfatter tidligere innsatte på samme måte som andre ikke tidligere straffedømte borgere i samfunnet. Et eksempel på en mer generell ordning er det så kalte *Kvalifiseringsprogrammet*. Denne ordningen er en del av regjeringens forsøk på bekjempelse av fattigdom, hvor målsettingen er å få flere ut i arbeid eller aktivitet. Ordningen er et samarbeid mellom stat og kommune, og er ment som et skreddersydd opplegg for den enkelte deltaker. Kvalifiseringsprogrammet skal være landsdekkende fra 1. januar 2010.³¹ Eksempler på mer spesifikke ordninger knyttet til tidligere straffedømte er den tidligere nevnte tilbakeføringsgarantien (jfr pkt 3.2) som i hovedsak er ment å skulle sikre tidligere domfeltes rettigheter på lik linje med alle andre norske statsborgere. Dette målet skal oppnås gjennom øtett oppfølging fra ulike etater ved løslatelse med et sterkt fokus på å få folk i jobb eller videre utdanningö (Soria Moria-erklæringen). Dette skal mer spesifikt skje ved at det öetableres forpliktende samarbeidsstrukturer mellom kriminalomsorgen og kommunale og statlige etater og ved at det stilles östrengre krav til rehabilitering og atferdsendringö fra de tidligere innsatte selv.

³¹ Ot.prp. 70 (2006-2007), St.meld. 9 (2006-2007).

Det er altså et sterkt fokus på arbeidslinja og de innsattes individuelle ansvar, for å nå målet om utdanning eller arbeid under og etter soning. Det såkalte tilbakeføringsarbeidet er ment å skulle starte allerede når den domfelte begynner soningen av dommen og skal ikke avsluttes før den domfelte er i arbeid eller i et utdanningsløp, hvor arbeid er målet på sikt. Vi stilte ikke våre informanter spørsmålet om de var tilknyttet spesifikke ordninger, men mer generelt om deres opplevelser av NAV, skole og andre hjelpeinstanser. I intervjuene med innsatte handlet det om konkrete erfaringer knyttet til bolig, arbeid og helsetjenester, mens de ansatte har gitt oss innblikk i samarbeidet mellom kriminalomsorgen og NAV og mellom kriminalomsorgen og privat næringsliv. Vi skal begynne med å fokusere på de innsattes opplevelser av samarbeidet.

7.1 INNSATTES ERFARINGER AV SAMARBEIDET

ÓJeg har fått mye hjelp fra dem ó både fra sosial- og arbeidskontoret på hjemstedet. Det er de som har skaffet meg lærlingplassen. Og sosialkontoret har fikset leilighet til meg som jeg har fått beholde under hele soningen. Egentlig så skulle de bare holde på den i fire måneder, men nå har jeg vært her en del lenger enn det, så det er bra. De er veldig flinke til å følge opp. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Informanten har jobb og leilighet å gå til når han slipper ut, men mange av de innsatte vi har snakket med viser til problemer knyttet til å ha en bolig og arbeid/aktivitet å gå til etter endt soning. Enkelte innsatte gir altså uttrykk for at de kvier seg for å være i kontakt med NAV på grunn av dårlige erfaringer med etaten, og har hatt opplevelser av at de ikke får den hjelpen de har behov for. Andre informanter fremstår på den annen side som ivrige og pågående. Dette er gjerne personer som fremstår som ressurssterke, gjerne kombinert med tidligere arbeidserfaring og formell kompetanse. De opplever det som lite problematisk å komme i jobb öhvis man vilö, og viser til at mange innsatte skaffer seg jobb gjennom andre kontakter enn NAV.

Svarene vi fikk på spørsmål som omhandlet de innsattes møte med NAV varierer imidlertid betydelig mellom informantene. Et gjennomgående trekk i materiale er at dette samarbeidet ikke fungerer og informantene uttalelser tyder også på at oppfølgingen i løpet av soningen er av varierende kvalitet. De fleste av våre informanter oppgir at de har blitt ögitt oppö både av betjentene inne i fengslene,

men også av saksbehandlerne hos NAV. Ryktene oppleves å gå foran dem og hjelpen de får blir deretter:

óHar du kontakt med NAV?

óIkke nå, men har hatt det før. Det er livsfarlig. Jeg har slitt litt der. Jeg har slitt litt med kommune og rus/psykiatri og Aetat. De samlet var ikke lett å ha med å gjøre. Det er ikke lett å få hjelp. Du blir ikke nødvendigvis behandlet så positivt (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

óDu har ikke merket endringer med innføringen av NAV?

óNei, det har jeg ikke, men etter at fengslet hjalp meg har det gått greit. Det var akkurat som om jeg måtte bevise noe for at de ville hjelpe meg. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óDu møter noen på NAV som sier: Nei, du har sittet i fengsel. Du får vente til du kommer ut. (Innsatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Disse uttalelsene tyder på manglende systemtillit, og på varierende erfaringer med NAV-ansattes holdninger og måten de møter sine klienter. Uttalelsene illustrerer opplevelsen av avvmakt og ikke å bli tatt på alvor. Siden tilbakeføringsgarantien er spesielt rettet mot de såkalte gjengangere, vil det være av spesiell interesse å fokusere på deres opplevelse av dette samarbeidet. Gjengangere³² har gjerne sammensatte problemer slik som (omfattende) rusmisbruk, psykiske og/eller somatiske lidelser, ofte har de ingen bolig, de har ofte gjeld (både offisiell og uoffisiell) og lav inntekt, gjerne i form av sosialstønad eller ulike former for trygdeytelser. Oppfølging av denne gruppen krever koordinering av flere tjenester innenfor NAV-systemet³² Og gjengangergruppen vil i så måte være en interessant gruppe å studere hvis man ønsker å få et innblikk i NAVs koordinering av tjenester.

I utgangspunktet synes barrierene for å komme ut i arbeid etter mange år med rusmisbruk og fengsel høye. Med tett oppfølging fra NAV vil disse personene lettere kunne oppdages, slik at mulighetene for å komme inn i andre typer av aktiviteter eller stønadsordninger blir større. Flere av informantene påpeker ellers at man aldri vet akkurat når man slipper ut³³ og at det gjør det vanskelig å planlegge fra når man trenger bolig og arbeid:

óDet er tragikomisk det med prøveløslatelse. Der er det to kriterier som gjelder: bolig og sysselsetting ó enten jobb eller skole må være på plass. Jeg

³² Det kan også handle om samarbeid med andre etater, eksempelvis med Likningskontoret for håndtering av gjeld.

³³ Med unntak av de som av ulike

har en dom på fire år. Jeg vet ikke om jeg slipper ut før tiden og samtidig skal bolig og en form for sysselsetting være på plass. Hvordan går jeg da frem? Det blir en catch 22-situasjon. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

I tillegg vises det til de mentale utfordringene det er å sitte i et fengsel og byråkratiets krav om å ta tak i egen situasjon:

ÓSoning gjør noe med deg. Du går svært sjelden ut med høyere selvtillit og tro på deg selv når du går ut enn når du kom inn. Det siste man trenger når man kommer ut er å stange hodet mot et byråkrati. Du er nødt til å gjøre det meste selv og da snakker vi om marginaliserte grupper med lav selvtillit. Ordner du da opp med jobb og livet ditt, eller fortsetter du å ruse deg? (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

ÓNå har jeg levd på kant med loven og brukt en del stoff. Jeg har jobbet før og har levd mer ordentlig med hus og sånn, men det er vanskelig å komme seg ut av dette alene (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Disse sitatene viser at for mange er ettervernet viktig, om ikke en nødvendighet for å komme seg ut av rus og kriminalitet. Byråkratiet forventer kanskje i for stor grad at tidligere innsatte (med sammensatte problemer) skal klare seg selv ó at man er selvstendige individer som må ta ansvar for eget liv slik alle andre må. Men kan man forvente det av mennesker med store rusproblemer og som kanskje ikke har familie eller et positivt nettverk å støtte seg, ikke har bolig eller arbeid? I slike tilfeller kan man tenke seg at dette oppfølgingsprogram som *Kvalifiseringsprogrammet* kan være en vei å gå, men også et tett samarbeid med frivillige organisasjoner slik som Wayback, Blå Kors og Bymisjonen ó et samarbeid som i dag synes å spille en viktig rolle ó er antakelig nødvendig. Men alfa omega er trolig først og fremst flere behandlingsplasser for rusmisbrukere som ønsker hjelp til å komme ut av sitt misbruk.

7.2 ANSATTES OPPLEVELSER AV SAMARBEIDET

De ansatte vi har intervjuet peker på flere utfordringer knyttet til samarbeidet mellom kriminalomsorgen og NAV. Dette samarbeidet kan by på utfordringer når den domfelte soner dommen i en annen region enn hans egen hjemkommune:

ÓVi har alltid hatt et godt samarbeid (med NAV). I og med soningskøen, har vi fått sendt innsatte fra hele landet hit. Det kan være litt problematisk, for sosialkontoret her vil ikke ta på seg ansvaret for dem og det er også vanskelig å få til ansvarsgruppemøter da, men vi har telefonisk kontakt. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Det kan være flere grunner til at domfelte soner dommen langt fra sin hjemkommune. Det kan være avhengig av alvorlighetsgraden på forbrytelsen, det kan være behov for å skille ad enkelte innsatte fra andre, det kan være at den innsatte selv ønsker seg til fengsler som ligger i en annen region enn den man selv bor i og ikke minst har avvikling av soningskøen bidratt til at domfelte har måttet sone der det har vært ledig kapasitet.

Det sterke politiske fokuset på arbeidslinja bidrar til at det blir rettet lite oppmerksomhet rundt mennesker som ikke er i stand til å stå i ordinært arbeid av ulike grunner, slik som fysiologiske eller psykiske skader etter langvarig rusmisbruk. Denne problemstillingen er for øvrig noe flere innsatte og ansatte peker på i våre intervjuer. Innsatte i det man kan kalle kategorien arbeidsufør får tilbud om det man kan kalle lettere *aktivitetstilbud* i fengslene, hvor de innsatte kan gå sammen med en ansatt å utføre lettere vedlikeholdsarbeid - korte stunder på dagtid. Andre fengsler har gitt denne kategorien innsatte PlayStation, slik at de skal få tiden til å gå. Men gruppen av innsatte er svært heterogen og store ulikheter knyttet til ressurser og behov i innsattbefolkningen skaper utfordringer i forhold til spekteret av arbeids-/aktivitetstilbud fengslene må kunne tilby de innsatte. I tillegg krever denne heterogeniteten kompetanse på et bredt felt hos betjentene:

óVi har behov for litt lettere ting. Flere og flere innsatte har tyngre misbruk og funksjonsevnen deres er dårlig. Den gruppen vi kan se for oss skal ut i et ordinært arbeidsliv blir mindre og mindre. (í) Før sa man litt klønete at en kjeltring er en kjeltring. Det er han ikke lenger. Det er alt fra rike og ressurssterke til psykiatriske pasienter. De skulle ikke vært her. Tidligere var vi sjelden i kontakt med psykiatrisk sykehus og nå er vi det nesten daglig. Det stiller krav til kompetansen til de ansatte. Den siste verksbetjenten vi ansatte var vernepleier. Vi har også ansatt aktivitører i stedet for håndverkere fordi vi ser at mange aldri vil bli ordinære arbeidstakere ó selv om det er et mål vi aldri må slippe. (í) Mange her trenger institusjonell oppfølging og det er derfor vi har startet tilbud som bl.a. lystsøperi. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

En annen sak er at dagens arbeidsliv med sitt fokus på effektivitet og inntjening i mindre grad har rom for mennesker med nedsatt arbeids-/funksjonsevne. Omstruktureringen av arbeidslivet har også ført til at den type jobber disse menneskene kunne utført ikke lenger eksisterer i samfunnet vårt. Sitatet ovenfor tydeliggjør at et godt utviklet samarbeid med NAV er viktig, ikke bare i tilknytning til å skaffe innsatte arbeid eller annen meningsfull aktivitet etter løslatelse, men også knyttet til andre velferdstilbud som sosial- og helsetjenester.

Det blir påpekt av flere ansatte at samarbeidet med NAV er relativt bra, at det har blitt mer fokus på det de siste årene og at det blir bedre og bedre. De fleste fengslene har en egen kontaktperson i NAV, og saksbehandlerne har definert hele eller deler av sin stilling for å samarbeide med fengslet. I noen fengsler har saksbehandlere fra NAV faste kontordager inne i fengslet. I tråd med signalene fra politisk hold om at innsatte skal ansvarliggjøres for egen utvikling har fengslene lagt det opp slik at det er den enkelte innsatte som selv skal ta kontakt med NAV, men det hender også at ansatte i fengslene tipser NAV-konsulenten om å oppsøke særskilte innsatte. I et forsøk på å finne arbeid som er kvalifiserende for livet etter soning inviterte ledelsen i et av fengslene NAV på besøk, for å få innblikk i hva dagens arbeidsmarked trenger av arbeidskraft. Gjennom dette initiativet fikk fengslet tilbakemeldinger fra NAV på hva slags arbeidskvalifiserende aktiviteter de bør tilby sine innsatte. Etter dette møtet endret fengslet noe av sitt arbeidstilbud og de tilbyr nå bl.a. fagbrev i renhold.

I enkelte fengsler er ansatte svært fornøyd med samarbeidet med NAV:

ÓVeldig bra. Det er 14-15 år siden vi begynte å tenke sånn. Vår tidligere sjef var veldig positiv til sånt. Vi så at vi trengte å samarbeide med eksterne etater. Vi kalte inn alle sosialkontorene og andre relevante etater. (í) Vi har et godt samarbeid med Aetat de senere år. Vi har egen kontaktperson på NAV ó arbeid med bistand. Det er jo ikke alle som får en solid arbeidsgiver med en gang. Mange får jo støtte fra NAV. Arbeidsgiver får støtte ofte. Det blir jo litt mer arbeid for arbeidsgiver. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óDet har skjedd en gradvis utvikling av den rehabiliteringsjobbingen vår. Det har blitt mye bedre samarbeid med de eksterne vi trenger å ha hjelp fra i NAV. Enda enklere nå med NAV. Før var det sånn at sosialkontoret ikke kunne gjøre noe før de var løslatt. Det var så mye trøblete rundt det praktiske før hvis du ikke fikk de direkte inn på avrusing. Det er bevilget penger til at det er en NAV-konsulent her en dag i uken, skolen er inne i fengslet. De får kompetansevurdering og -bevis. Det er himmelvid forskjell. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Uttalelsene tyder på at det er en viss diskrepans i erfaringene på dette feltet. Ansatte i en del fengsler mener at de har god dialog og et godt samarbeid med NAV, mens innsattes erfaringene tyder på store variasjoner her (slik vi så i forrige punkt).

7.3 SAMARBEIDET MED SOSIAL- OG HELSETJENESTENE

Primærhelsetjenestene til innsatte ivaretas av de kommunale helsetjenestene i den kommunen fengselet er etablert. Etter hva vi har sett, er det i de større fengslene etablert egne helseavdelinger for å ivareta disse ordningene. Et tema som går igjen i flere av intervjuene med innsatte, er nettopp helsetjenestene. Også på dette feltet, er erfaringene ganske forskjellige mellom fengslene, og mellom enkelte innsatte. Noen opplever det som vanskelig å få dekket det de mener er nødvendige helsetjenester. Delvis blir det referert til dårlig psykologtjenestetilbud og avslag på LAR-behandling, men delvis blir det også referert til dårlig tannhelsetjenestetilbud. Andre, og trolig de som i mindre grad har behov for omfattende og koordinert helsetjenester, tar ikke opp dette temaet i det hele tatt.

Ansatte i fengslene refererer selv til helsetilbudene som generelt bra, og trekker gjerne frem at *ödet er bedre tjenester her inne enn hva det er ute i samfunnet ellersö*. Opp mot dette står erfaringene til innsatte selv, som vurderer tilbudene slik de er drevet i dag som problematiske. En ung kvinne som soner i en åpen avdeling, forteller fra erfaringene med å sone i lukket avdeling. Hun har yrkeserfaring fra helsetjenestene selv, og har gjort seg tanker om helsetjenestene. Hun mener disse tjenestene er altfor öbortgjemtö:

óDa jeg dro for å sone, så tenkte jeg at öJa ja, jeg har jo lært at systemet tar i mot deg når du ramlerö. Men etter to døgn, så forsto jeg at der kunne jeg ikke stole på noen. Men jeg tenkte at jeg stoler i hvert fall på de folka på helse. Men de fleste her stoler jo ikke på dem en gang, fordi de har så dårlig erfaringer med det utenfra. Og så sier jeg til dem: öMen herregud, du må jo snakke med noen, du har jo drept noen. Du skal jo ut en gang ó du må jo bearbeide det!ö. öNei, det kan jeg ikke for da blir det brukt mot meg.ö Skjønner du? De stoler ikke på noen! Og så lenge helse er usynlig, så blir det jo ikke noe. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Informantens sitat handler om det vi kan kalle systemtillit (Giddens 1990), altså en tiltro til at ekspertsystemet behandler deg rimelig og forutsigbart. I de tilfellene det her er snakk om, innebærer det at velferdsbyråkratiets førstelinjepersonell opptrer saklig, forutsigbart og profesjonelt. Vi skal ikke ta stilling til kapasiteten eller synligheten til primær- eller spesialisttjenestene, men kun påpeke at det trolig vil være relevant å kunne se helsetjenesten mer helhetlig i sammenheng med de øvrige rehabiliteringsinnsatsene innen feltet, så også i forhold til deltakelse i arbeidslivet etter endt soning.

Soria Moria-erklæringen legger opp til rehabilitering og atferdsendring under fengselsoppholdet. Som vi tidligere har vist i denne rapporten er det ting som tyder

på at den virksomheten og de tilbudene fengslene tilbyr i flere tilfeller verken fungerer spesielt yrkeskvalifiserende eller rehabiliterende, og i liten grad kan sies å bidra til atferdsendringer (jfr. 80 prosent gjengangere). Flere påpeker også at for mange av de innsatte er det først og fremst tilbudet rundt avrusing som må utbygges og bli bedre. Så lenge det ikke blir gjort tiltak for å stoppe rusavhengigheten så hevdes det at de fleste andre intensjoner bare blir nettopp intensjoner. Dette påpeker både innsatte og ansatte. Samtidig erkjennes det at ingen fengsler eller offentlige etater kan endre en innsatt så lenge den innsatte selv ikke ønsker å endre seg.

I de tilfeller det er hensiktsmessig nedsettes det ansvarsgruppemøter for de innsatte. I slike møter deltar personer som kan hjelpe den innsatte, samt den innsatte selv. Det kan være den innsattes fastlege som er til stede, representanter fra NAV, den innsattes familiemedlemmer osv. På bakgrunn av det innsatte selv forteller, ser det ut til at ansvarsgruppemøter kan ha betydning for personer med sammensatte problemer. De av informantene blant innsatte som fremstår som mer ressurssterke gir imidlertid uttrykk for at ansvarsgruppene fungerer kontrollerende og paternaliserende.

7.4 SAMARBEIDET MED LOKALT NÆRINGS LIV

Materialet vårt tyder på at fengslenes samarbeid med lokalt næringsliv varierer i betydelig grad. I regioner preget av mer tradisjonell industri ser det ut til at det er lettere for tidligere domfelte å gå mer eller mindre direkte ut i jobb etter endt soning. Vi har sett at ansatte i arbeidsdriften i disse regionene er klar over slike muligheter, og legger opp til at innsatte kan velge å ta fagbrev eller kurs som gir etterspurt kvalifikasjoner i en sektor med mangel på arbeidskraft. (I et tilfelle viste ansatte til at tidligere innsatte som nå jobber i industrien tjener det dobbelte av hva de selv gjør.) Ansattes personlige nettverk ser også ut til å bety mye for samarbeidet med lokalt næringsliv og innsattes muligheter for å komme ut i arbeid etter soning. Vi har også støtt på tilfeller der ansatte i fengslene bruker sine nettverk til å formidle jobb til innsatte i siste fase soningsløpet:

ÓMange samarbeider vi godt med. Noen ønsker å ta spesifikt inn de som har havnet på skråplanet. Stormberg er et godt eksempel på det. Vi har brent noen broer av og til, men stort sett er de velvillige. Vi ser gjerne at det er et lønnstilskudd med. Det er arbeidsgivere som utnytter dette. Her er det gratis arbeidskraft. (í) De blir ikke ordentlig ansatt før de har vist at de kan gjøre en jobb. Det har vært en god del som har kommet seg videre og noen har blitt der. (Ansatt, lavere sikkerhetsnivå.)

óIkke bredt samarbeid, men det er godt. Vi har også kontakter på Vestlandet. Vi er i en veldig gunstig situasjon nå fordi det skrikes etter arbeidstakere. Tidligere var det verre, men det gikk gjerne. Man kunne spille på det sosiale. Gjør din bit! (Ansatt, lavere sikkerhetsnivå.)

óArbeidsgiver er stort sett veldig positive ó viljen til å hjelpe, gjøre noe for samfunnet. (Ansatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Sosialt engasjement og moralsk ansvar i tillegg til et skrikende behov for arbeidskraft ser ut til å være viktige faktorer for at privat næringsliv ansetter tidligere straffedømte. Det som vil være interessant fremover er om dette engasjementet endrer seg nå som landet går inn i økonomiske nedgangstider og arbeidsledigheten øker i samfunnet.

Innsatte selv melder også om relativt gode muligheter for å skaffe seg en jobb hvis man ønsker det:

óJeg har tatt sikkerhetskurs på [nn]. Jeg søkte en jobb, men jeg nevnte ikke at jeg hadde sittet i fengsel. Jeg fikk gode skussmål derfra. Neste jobb jeg hadde da fortalte jeg om det fordi han så at det var en glipe i cvøen. Reaksjonen ble at du ble fulgt litt mer med, men så dummet jeg meg litt ut der, kan du si. Jeg har snakket med han senere. Han sa han hadde store planer for meg. Han så jeg var god på å jobbe. Men jeg skuffet han, og han ville ikke ta meg inn igjen. Han tar ikke sjansen på å sende meg på den typen jobber igjen. De kan jo også brenne sine broer. De er jo underleverandør. (Innsatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Andre steder i landet hvor etterspørselen etter arbeidskraft i industrinæringene er mindre, kan det være langt vanskeligere:

óVi la dette ut på anbud for noen år siden, da vi skulle gjøre om arbeidsdriften. Men det var veldig liten interesse i næringslivet. Det var vanskelig. De vi har, har vi nok fått tak i via direkte kontakt og gjennom bekjenskaper. (Ansatt, lavere sikkerhetsnivå.)

Utsagnet er interessant, fordi det tyder på at det kanskje ikke er spesielt tydelig samsvar mellom det som foregår av produksjon innenfor og utenfor murene. Det er også interessant å merke seg at tanken om konkurranseutsetting og priskonkurranse også gjøres gjeldende innenfor denne sektoren.

7.5 SAMARBEIDET MELLOM SKOLE OG ARBEIDSDRIFT

Skolen i fengslene var inntil 1970-tallet organisert etter den såkalte selvforsyningsmodellen. Det innebar at fengslet hadde ansvaret for undervisningen, og fengslene hadde arbeidsgiveransvaret for lærerne. Denne modellen understreker på mange måter fengsler som et eksempel på totale og selvforsynte institusjoner. Senere ble denne modellen erstattet av den så kalte importmodellen. Med importmodellen var altså ikke lenger lærerne ansatt av fengselsmyndighetene, men av skolemyndighetene. Denne modellen har bidratt til at fengslene i større grad enn før har åpnet mer opp mot samfunnet rundt og fengslene som totale institusjoner er noe svekket (Christie 1970).³⁴ Selv om opplæringsloven gir alle inntil 25 år rett til videregående utdanning ó også straffedømte - betyr ikke det at straffedømte har et like godt skoletilbud som andre borgere har i det sivile samfunnet. Antall fag er for eksempel begrenset og sikkerhetsfokuset bidrar til at innsattes bruk av internett er fraværende eller sterkt begrenset. Dette skaper utfordringer for innsatte som elever i det sivile samfunnet ikke har. I dag legges mye undervisningsmaterieell ut på nett, annen informasjon man kan ha nytte av i oppgaveløsning er også utilgjengelig for innsatte. Man kan dermed ikke hevde at innsatte har helt like muligheter som elever utenfor murene.

Generelt dannes det et bilde av at samarbeidet mellom skole og arbeidsdrift har forbedringspotensial, men i flere fengsler viser de ansatte til at samarbeidet har blitt bedre enn det var for noen år tilbake. Enkelte steder hevdes det at det er öpropper i systemetö, i betydningen enkeltpersoner som ikke önsker slikt samarbeid og motarbeider slike endringer. Andre steder forteller informantene, både blant innsatte og ansatte, om at samarbeid mellom skole og arbeidsdrift fungerer bra. Det er for övrig noen hindre som nevnes av de involverte partene og det er at arbeidsdriften, programvirksomhet og undervisning legges til samme tidspunkt på dagen slik at det vanskeliggjør de innsattes muligheter for å delta i flere aktiviteter. At fengslene uten forvarsel kan flytte innsatte fra et fengsel til et annet, skaper manglende kontinuitet i undervisningen for de innsatte og et påbegynt skoleløp i ett fengsel blir ikke nødvendigvis slutført i et annet. Dette skaper kanskje ekstra store problemer i fengslene hvor undervisningen fremstår som svært individuelt tilrettelagt. Brudd i dette undervisningsløpet kan således bidra til at den innsatte mister motivasjonen. Men det kan også ha seg slik at den innsatte ikke får tilbud om undervisning i fengslet han blir overført til fordi man ikke har plass til vedkommende når han kommer. Det kan være spesielt utfordrende midt i et undervisningsår. Noen av disse problemene avdekket også en evaluering av fengselsundervisningen fra 2003 (Rognaldsen 2003). Enkelte fengsler er godkjente

³⁴ Det samme har for övrig også skjedd innenfor helsetjenestene i fengslene. De er nå også organisert etter en slik importmodell.

lærlingbedrifter og enkelte steder fungerer samarbeidet mellom undervisning og praksis bra, selv om det er få innsatte som forlater fengslene med et fagbrev. Det flere ansatte peker på behovet for er mer modulbaserte undervisningsopplegg slik at innsatte med korte dommer også skal få en mulighet for kvalifisering.

óLitt samarbeid på snekkerverkstedet hvor de innsatte har teori på skolen og praktiserer i tømmeravdelingen. De får et kompetansebevis fra skolen hvor det står hva de har vært gjennom, for eksempel tømmerer kan deles inn i mange moduler. Nå har ikke skolen her lagt seg på modul 1, slik at man kan gå videre på det. De har valgt ut deler av pensumet. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óNår en innsatt sier at han har lyst til å jobbe fysisk og ikke orker så mye teori. Da er meningen at de skal inn på yrkesskolen og lære det grunnleggende der og så komme inn til oss etterpå. (í) Når det blir plass på yrkesskolen ó i for eksempel sveising - skyver vi han over dit, har vi bruk for han på sveis så trekker vi han tilbake hit. Sånn skal det fungere. Vi skal rive alle öveggerö mellom skole og verksted, men veggene er der fremdeles av sikkerhetsmessige årsaker. (í) Vi må samarbeide, men sikkerhetsmessige hensyn må komme først. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

óNår jeg begynte for 10 år siden var det ikke noe samarbeid. (í) Det er ikke mitt og ditt lenger ó det er vårt. Vi hadde jo begynt å myke litt opp i det før planen, men vi fikk en ny yrkesskolelærer så det endret mye. (í) Vi fikk organisert oss på nytt og da ble det mye enklere å samarbeide. Vi fikk ny strategiplan som også skolen tok tak i. (ansatt, høyt sikkerhetsnivå) lom. (Ansatt, høyt sikkerhetsnivå.)

Det disse utsagnene viser, er at det er et visst samarbeid mellom skole og arbeidsdrift. Samtidig ser vi at det er relativt store variasjoner fengslene i mellom på dette feltet. Samarbeidet mellom skole og arbeidsdrift har ikke vært et hovedfokus i denne undersøkelsen. Det er for øvrig andre undersøkelser som har undersøkt dette temaet nærmere slik som bl.a. Anderson (2008).

7.6 OPPSUMMERING

Gjengangere er personer med sammensatte problemer som i stor grad trenger koordinerte tjenester. Våre funn tyder på at gjengangerne ikke synes NAV fungerer spesielt bra og de peker på ansattes holdninger, verdier og manglende koordinering av tjenester. Betjentenes opplevelse av samarbeidet med NAV er mer positivt, men de knytter sine opplevelser til mer systemiske og organisatoriske forhold. De viser

til at det er enkelte utfordringer knyttet til forvaltningssamarbeidet. Det kan eksempelvis handle om innsatte som soner i en annen region enn hjemkommunen, og hvor det av den grunn er vanskelig å få til ansvarsgruppemøter.

Kriminalomsorgens samarbeid med lokalt næringsliv varierer fra region til region og våre funn tyder på at dette har sammenheng med det næringslivet som er i regionen. Er det lokale/regionale næringslivet preget av tradisjonell industriproduksjon og oljerelatert virksomhet tyder våre funn på at muligheten for tidligere straffedømte øker. Ansattes nettverk betyr også en del for å få tidligere straffedømte inn i ordinært arbeid. De ressurssterke straffedømte som har vært i arbeid tidligere ser ut til i mindre grad å være avhengig av både ansattes nettverk og assistanse fra NAV. Våre data viser at samarbeidet mellom arbeidsdrift og skole har forbedringspotensial, men informantene påpeker at samarbeidet har blitt bedre de senere årene og at fokuset på dette er større enn det har vært tidligere.

8. OPPSUMMERENDE DRØFTING

Denne studien drøfter arbeidsdimensjonen ved soning i norske fengsler. Alle som soner dommer i norske fengsler har en aktivitetsplikt på dagtid, og velger primært mellom arbeid og skole. Rundt $\frac{3}{4}$ av de innsatte velger en eller annen form for arbeidstilbud. Vi har studert hvilke hensikter og formål slikt arbeid har, og hvilke muligheter det gir, spesielt med utgangspunkt i innsattes egne vurderinger og erfaringer på dette området. Problemstillingene har vært:

Hvilke sammenhenger inngår arbeidet under soning i, for eksempel når det gjelder domfeltes tidligere skole-/yrkesbakgrunn og tanker om livet etter soning?

Hvilke vurderinger ligger til grunn for domfeltes valg av yrkeskvalifiserende arbeid/aktivitet som del av soningsforløpet?

Hvilke ønsker og behov har de domfelte når det gjelder aktivitetsplikten? Og hvilke erfaringer gjør de seg underveis?

I hvilken grad, og på hvilke måter, inngår dagens aktivitetsplikt i yrkeskvalifisering for det sivile samfunnet etter soning?

Den metodiske tilnærmingen har vært åpne, personlige intervjuer. Til sammen har vi intervjuet 45 innsatte. Av disse er 31 menn og 14 er kvinner, fordelt på til sammen ni forskjellige fengsler med ulikt sikkerhetsnivå og størrelse. Vi har dessuten intervjuet til sammen 31 ansatte, hvorav 9 er kontaktbetjener, 17 er tilknyttet arbeidsdriften, én er i stabsfunksjon og fire er ansatt i skolen og NAV. Vi har studert arbeidsdimensjonen ved soning i et velferdspolitisk perspektiv. Med velferdspolitisk perspektiv menes her at vi først og fremst er opptatt av å drøfte hvorvidt ó og eventuelt på hvilke måter ó innholdet i soningen, og arbeidsdriften spesielt, relaterer seg til sentrale velferdsideal om likhet, rettferdighet, sosial og økonomisk trygghet og sosial integrering.

Tittelen *öLike sikkert som snö* kan forstås både i en direkte og en overført betydning. Den direkte betydningen stammer fra en informants utsagn: *öVi kommer tilbake, like sikkert som det kommer snö*. Informanten viste til at de rehabiliterende innsatsene forbundet med straffen har liten nytte. I overført betydning kan tittelen også leses som et uttrykk for det paradoks og den usikkerhet som arbeidskvalifisering under soningen er forbundet med. På den ene siden er fengselet en institusjon som straffer, men som samtidig har målsettinger om rehabilitering, normalisering og kvalifisering for yrkeslivet etter endt soning. Dette

oppleves både av innsatte og ansatte som til dels motsetningsfylte størrelser, og det preger hverdagen innenfor fengslenes arbeidsdrift både på konkrete og mer subtile måter.

Intervjuene med innsatte og ansatte reflekterer at fengselet og innsattes arbeid under soningen har en rekke ulike funksjoner og oppgaver, som preger hverdagen og det som foregår på svært sammensatte måter. Vi har delt dette inn i fem ulike funksjoner. Det første er det vi kan kalle sikkerhets- og avskrekkingsfunksjonen, som handler om å skjerme samfunnet, men også om sikkerheten til innsatte og ansatte i hverdagen. Den andre funksjonen er det vi har kalt kvalifiseringsarena, der skole og arbeidsdrift, om enn i varierende grad, gir tilbud og muligheter for utdanning og kvalifisering for yrkeslivet. Den tredje funksjonen vi har lagt vekt på, er at fengselet også i noen grad fungerer som en sosialiseringarena, særlig overfor personer med alvorlige psykiske lidelser eller rusproblemer. Fengselet utgjør på enkelte områder også en helse- og omsorgsarena. Den femte funksjonen er fengselet som en oppbevarings- og oppsamlingsarena for individuelle problemer som ikke har blitt tatt hånd om eller fanget opp av de andre velferdsstatlige tjenesteområdene.

Mens arbeidet under soning i tidligere tider først og fremst var knyttet til fengslets avskrekkende funksjon, er de sentrale målene for dagens arbeidsdrift formulert i termer av å tilføre ferdigheter og kunnskaper og bedre muligheter for inntektsgivende arbeid etter endt soning (Kriminalomsorgen 2005). I hvilke grad dagens praksis er i tråd med disse intensjonene er ikke tidligere undersøkt. I analysene av materialet har vi relatert disse målsettingene til de foreliggende dataene. Intervjuene med de innsatte gjenspeiler at de har en rekke ulike og sammensatte tilnærminger til å velge arbeid i aktivitetsplikten. For noen handler det om sysselsetting; å ha noe å holde på med og få tiden til å gå. Dette er slett ikke en uvesentlig funksjon, fordi tiden erfares svært annerledes for den som soner. Enkelte refererer til at arbeidet øholder tankene vekkø eller at arbeidet gjør at man blir sliten og får sove om natta. I noen tilfeller refereres det også til arbeidet som å öskaffe seg et friromö. Dette gjelder særlig innsatte i såkalte tillitsjobber knyttet til fengselsdriften, der det å ha en tillitsjobb innebærer en mulighet til litt større bevegelsesfrihet og litt større mulighet til å ta selvstendige avgjørelser. Flere peker også på at arbeidet gir en viktig mulighet til å være sammen med andre og fungere sosialt. For en del av de innsatte vi har møtt og intervjuet, innebar deltakelsen i en eller annen type fengselsarbeid også et aspekt av kvalifisering for yrkeslivet etter soning.

De nasjonale målsettingene knyttet til arbeidsdriften er formulert i termer av rehabilitering og kvalifisering. Enkelte av informantene blant de innsatte er inne i konkrete kvalifiseringsløp, lærlingordninger og kurs som kompletterer tidligere utdanning eller fagprøver som dokumenterer tidligere kompetanse fra yrkeslivet. Dette viser at arbeidet under soning også kan ha et viktig potensial for å fungere utviklende og kvalifiserende overfor de av de innsatte som ønsker det. Måten arbeidsdriften er organisert, dens målsettinger og ambisjoner, varierer imidlertid betydelig mellom fengslene. Spekteret spenner fra industriell produksjon til kunsthåndverk og husflid. Profil og prioritering av arbeidsdriften ser ut til å handle mye om holdninger hos ansatte og ledelse, og delvis om de fysiske strukturene i fengslet og sikkerhetshensyn. Kvinnelige innsatte er likevel i en særstilling i dette bildet. Deres muligheter synes langt mer begrenset enn hva tilfellet er for menn og arbeidstilbudene er, sett under ett, mer knyttet til tradisjonelle kjønnsroller. I blandede fengsler grunngis dette med hensyn til sikkerhet, men det ser også ut til å henge sammen med holdninger og forventninger hos ansatte.

Som nevnt, har fengslets aktivitetsplikt flere funksjoner i de innsattes hverdag. Blant de som deltar i skoletilbudene, er det gjerne en ganske tydelig kobling til yrkeskvalifisering. Blant de som deltar i arbeidsdriften, er dette mer variert. Vi har sett at de som soner lengre dommer har størst mulighet til å gå inn i lengre yrkeskvalifiserende løp. Blant de som soner korte dommer, er fokuset i større grad på å bli ferdig, og oppholdet innebærer mest en utsettelse/avbrudd av det sivile livet. I flere tilfeller har vi imidlertid sett at det også her er muligheter for å utnytte aktivitetsplikten i form av å dokumentere eller oppdatere fagkompetanse, og gjennomføre kortere teoretiske eller praktiske kurs. Vårt inntrykk er at tiden spiller en viktig rolle både ved kortere og lengre dommer, og det er avgjørende at det planlegges for dette relativt tidlig ó kanskje allerede før vedkommende møter til soning.

Selv om det er store lokale forskjeller, gir arbeidsdriften totalt sett et bilde av en sektor som på den ene siden er preget av et produksjons- og inntjeningsfokus og relativt isolert fra verden utenfor. På den andre siden finner vi også arbeidsdrift preget av oppfinnsomhet og tilknytning til det øvrige arbeidslivet. Et hovedinntrykk fra feltarbeidene er likevel at fengslenes arbeidsdrift har muligheter for å skape, legge til rette og bistå yrkesrettet kvalifisering for de innsatte som selv ønsker det. Her er det variasjoner mellom fengslene i hvordan disse mulighetene utnyttes i dag, og hva slags muligheter innsatte reelt sett har. Arbeidsdriften dekker også mange andre funksjoner i innsattes hverdag, og vi har sett at disse er svært viktige for mange. En mer mangfoldig arbeidsdrift kan kanskje være et stikkord for fremtiden på dette feltet.

Sett under ett, kan de innsattes fortellinger om sine erfaringer med ó og holdninger til ó arbeidsdriften oppsummeres i fire begreper. Disse fire begrepene summerer opp det vi betrakter som de viktigste utfordringene for arbeidsdriften innen dagens kriminalomsorg, sett opp mot de målene sektoren selv har formulert. De fire begrepene er relevans, forankring, kontinuitet og sammenheng. Nedenfor vil vi kort utdype dette.

Relevans

Et tema som går igjen i intervjuene, er den relevans og nytte informantene ser i det som gjøres i hverdagen i ulike former for arbeidsdrift. Noen innsatte gir uttrykk for at hverdagen i arbeidsdriften har stor relevans i forhold til livet etter endt soning, mens andre gir uttrykk for det motsatte. En av kvinnene vi møtte, forteller at hun er i ferd med å begynne videreutdanning på kveldstid på eget initiativ. Arbeidsdagene tilbringer hun med husflidsproduksjon, for å få tiden til å gå. I hennes tilfelle var dette en situasjon hun selv mente at passet for henne, men eksemplet illustrer samtidig et sentralt trekk ved arbeidsdriften: kvalifiseringsmulighetene for yrkeslivet er i mange tilfeller svært begrenset og standardisert, og fleksibiliteten for å legge til rette for andre og nye løsninger virker begrensede. Et differensiert arbeidsliv skaper på denne måten utfordringer for relevant arbeidsdrift. Økt utdanningsnivå i befolkningen innebærer også endringer i utdanningsnivået blant de innsatte. Informantene blant de ansatte referer også til at gruppen av innsatte i dag representerer et videre spekter av yrker og utdanninger, enn hva som var tilfelle tidligere. Dersom målsettingene om å styrke innsattes muligheter til arbeid etter løslatelse skal realiseres, vil det blant annet innebære økt fleksibilitet, rom for individuelle tilpasninger og oppdatering i forhold til dagens arbeidsliv.

Forankring

Begrepet forankring viser her til betydningen av at innsatte selv opplever et tydelig eierskap til det de fyller tiden med og de planer som settes opp for gjennomføringen av soningsforløpet. öFremtidsplanerö er det begrepet som innad i kriminalomsorgen brukes om dette. Som vi har sett, er det store lokale forskjeller i hvordan disse planene brukes, når i soningsforløpet de blir lagt, hvem som er involvert og hva som skal være formålet med dem. Intervjuene med innsatte har vist seg at det er delte erfaringer og interesser for slike planer. I en viss grad ser det ut til at slike planer betraktes som et öspillö som innsatte må gå inn i for å få tillit og progresjon i soningen. Illustrerende nok: På vårt spørsmål om han hadde en fremtidsplan, svarte en av informantene, öMener dere min egen plan, eller mener dere den planen som står i permen på vaktrommet?ö Gjennom svaret ble det klart at dette var to helt forskjellige størrelser, og at planene først og fremst synes å ta

utgangspunkt i systemets behov og i varierende grad individets interesser, drømmer og ønsker.

Kontinuitet

Et tredje tema som kommer frem gjennom intervjuene med innsatte og ansatte, er betydningen av kontinuitet. Soning i et fengsel er en spesiell form for tilværelse, og kontinuitet handler i denne sammenhengen om forbindelsen mellom før, nå og etter løslatelse. Noen informanter forteller om at de ønsker å bryte med livet de levde før soning, noen forteller at de gjerne vil trekke inn og bygge videre på skole- og yrkeskunnskap fra det sivile livet. I begge tilfeller dreier det seg om å skape en kontinuitet ó enten det er i form av en tilkobling *til noe*, eller som en distansering *fra noe*.

I betydningen distansering, handler det om å re-orientere seg, blant annet gjennom relevant yrkesveiledning. I betydningen tilkobling, handler det blant annet om å bygge videre på tidligere kunnskap, bygge ut, etterutdanning, realkompetansebevis og dokumentasjon av delkompetanse. Det trenger ikke nødvendigvis dreie seg om lange utdanninger. Flere informanter har eksempelvis tatt, eller ønsker seg, kortere kurs og relativt avgrensede former for dokumentasjon av kunnskap eller ferdigheter. I alle tilfeller fordrer dette en eller annen form for aktiv oppfølging fra fengslet side.

Kontinuitet handler også om forbindelseslinjen mellom det som skjer henholdsvis under og etter soning. Informantene refererer blant annet som tiden som en svært viktig faktor i denne sammenheng. Det som i en sammenheng oppleves som lang tid, erfares som kort i en annen sammenheng. Praktiseringen av ordningen med personlig oppfølging og veiledning, den ordningen som i kriminalomsorgen kalles kontaktbetjentordningen, fremstår som et svært viktig bindeledd her. Som vi har beskrevet tidligere, ser det imidlertid ut til å være en relativt stor grad av vilkårlighet forbundet med hvordan denne ordningen praktiseres lokalt i de forskjellige fengslene i dag ó en vilkårlighet som ser ut til å skape diskontinuitet i utdanning og yrkeskvalifisering. Et kort eksempel kan illustrere dette: En av informantene betrakter det yrkeskvalifiseringsløpet han er inne i nå som helt avgjørende for ham i den situasjonen han er i. For å unngå en vilkårlig overflytting til et annet fengsel, som ville bety at han mistet det tilbudet han har pr i dag, har han tatt på seg viktige tillitsoppgaver i avdelingen hvor han soner. Det innebærer at han i praksis jobber ekstra lange dager. Til gjengjeld føler han seg relativt trygg på at han beholder soningsplassen og kvalifiseringsløpet.

Kontinuitet kan dessuten også handle om å kunne vise at man ikke har øhullö i cvøen. Det er derfor også et spørsmål om hvordan fengslene og arbeidsdriften løser dette rent praktisk når innsatte har hatt yrkesrelevant praksis eller kompetansegivende arbeid under soningen; hvem attesterer og dokumenterer yrkesrelevant praksis under soning.

Sammenheng

Det fjerde og siste begrepet vi skal nevne, er sammenheng. Begrepet sammenheng viser her til betydningen av å se innsattes kompetanse, planer og interesser inn i et større perspektiv. I intervjuene med innsatte, var den livssituasjonen de sto i et tilbakevendende tema. Det kunne eksempelvis dreie seg om helse, økonomi, bolig og relasjoner til familie og nettverk. Det innebærer at yrkeskvalifiserende innsatser kun utgjør én blant flere viktige faktorer.

Sammenheng handler også om å kunne koble yrkeskvalifiserende innsatser bak murene til et perspektiv som omfatter lokalt arbeidsmarked. I noen av de fengslene vi har gjort intervjuer i, har vi sett eksempler på hvordan noen typer av skole/arbeidsdrift jobber aktivt opp mot lokalt næringsliv og lokalt arbeidsmarked, eksempelvis i form av oppdrag og del-leveranser, brede kontaktnett og synlighet lokalt. Sammenheng kan også dreie seg om koordinering og samarbeid mellom det lokale NAV-kontoret og arbeidsdriften i det enkelte fengsel. Riktignok har Kriminalomsorgen og NAV på sentralt hold inngått en samarbeidsavtale, men lokalt ser det ut til å gjenstå mye for å fylle intensjonene med konkret innhold. Trolig vil sammenhengen mellom det NAV gjør og det arbeidsdriften gjør bli viktigere i tiden som kommer, etter hvert som NAVs ordninger med såkalte kvalifiseringsprogram og arbeidsevnevurdering introduseres.

Arbeidsdriften som kompetansearena?

Sett under ett, peker det innsamlede materialet på at innsattes deltakelse i arbeidsdriften fyller ulike mål og hensikter, både for fengselet og for innsatte. Innsatte betrakter delvis arbeidsdriften som noe å fylle tiden med, et sted å være sosial og et sted å bruke kroppen og bli sliten. Blant innsatte legges det også vekt på at arbeidsdriften forstås som relevant, gir sammenheng og skaper kontinuitet mellom yrkeskarriere før, under og etter soning. Som tidligere vist, er det lokale forskjeller mellom fengslene på dette området, men ser vi kriminalomsorgen under ett er det et tydelig sprik mellom nasjonale målsettinger og lokale praksiser.

Vårt inntrykk er at dette henger nært sammen med ansattes holdninger og prioriteringer, og deres syn på hva arbeidsdriften skal være. På denne måten knytter arbeidsdriftens rolle seg også inn i en profesjonsdiskurs om roller, status og oppgaver for henholdsvis fengselsbetjener og verksbetjener. Noen steder forstås

arbeidsdriften mest som en blanding av oppbevaring og produksjon, og statusen til disse delene av fengselsdriften vurderes deretter. Andre steder ser det derimot ut til at arbeidsdriften betraktes som en viktig arena for å tilføre og bygge opp kompetanse. På disse stedene har man også mer etablerte samarbeidsordninger med eksterne aktører, eksempelvis lokale arbeidsgivere og lokalt NAV-kontor, og samarbeidet mellom skole og arbeidsdrift ser ut til å være mer innarbeidet. Avgjørende for at arbeidsdriften skal gi relevans, forankring, kontinuitet og sammenheng, er det derfor at dette er spørsmål som gis prioritet lokalt, og som forstås inn i en større strategisk sammenheng med fengslets øvrige oppgaver og målsettinger.

REFERANSER

- Alnæs, Øyvind (2006) *Fengsel ó forbryterskole eller rehabiliteringsanstalt?*
Masteravhandling i rettssosiologi, UiO. KRUS småskrift 1/06. Oslo: KRUS.
- Alvesson, Mats og Skölberg, Kaj (1994) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod.* Lund: Studentlitteratur
- Anderson, Rolf Bjarke (2008) *öIdyll i bagatellenes tyranniö Om samarbeidsforhold i Skien fengsel, med spesielt fokus på samarbeidet mellom arbeidsdrift og fengselsundervisning.* Masteroppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Anvik, Cecilie Høj og Terje Olsen (2004a) *öGetting Employed ó Staying Marginalized. Disabled People in Pursuit of a Careerö.* Conference paper, World Congress, Rethinking Rehabilitation.
- Anvik, Cecilie Høj og Terje Olsen (2004b) "Ethvert arbeidsdygtigt menneske".
Artikkel i Rikstrykdeverkets analysepublikasjon, *Arbeid, velferd og samfunn.*
- Basberg, Cecilie E. (1999) *Omsorg i fengsel?* Oslo, Pax Forlag.
- Barron, Karin (1998) *öUng och funktionshindrad i ett föränderligt samhälleö. I: Magnus Tideman (red.) Perspektiv på funktionshinder.* Stockholm: Johansson & Skyttmo Förlag.
- Bliksvær, Trond og Jan-Inge Hanssen (2006) *öFunksjonshemming, utdanning og arbeidsmarkedsdeltakelseö.* REspekt nr 2/06, s 52-55.
- Bøgh, Peter og Eivor Bremer Nebben (2001) *Etatsutvikling i kriminalomsorgen. Evaluering av en omstillingsprosess.* Oslo: Statskonsult.
- Christie, Nils (1982) *Hvor tett et samfunn?* 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, Nils, Johs. Andenæs, Anders Bratholm (1970) *Kriminalitet og samfunn: artikler og foredrag.* Oslo: Pax forlag.
- Dale-Olsen; Harald, Inés Hardoy, Aagoth Storvik og Hege Torp (2005) *IA-avtalen og yrkesaktivitet blant personer med redusert funksjonsevne.* ISF-rapport 2005:9. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Dalen, Erik (2006) *öTelefonundersøkelse om betydning av nedsatt funksjonsevne ved ansettelser i arbeidslivetö.* Oslo: MMI Univero.
- Eide, A.K. (1998) *öMakt og avmakt i tiltakenes fortolkningsprosesserö. I S. Seierstad et.al. Evaluering av de statlige arbeidssamvirketiltakene og de kommunale aktivitetstilbudene for yrkeshemmede.* [Samarbeidsprosjektet Nordlandsforskning og Arbeidsforskningsinstituttet.] AFIs rapportserie 5/98. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Ellingsen, Dag (2001): *Kriminalitet og rettsvesen, 4. utgave 2001, Kongsvinger: SSB*

- Farrington, David P. B. Gallagher; L. Morley, R. Ledger og D. West (1986) *Unemployment, School Leaving, and Crime*. *British Journal of Criminology*, vol. 26, nr 4, s 335-56.
- Fazel, Seena og John Danesh (2002) *Serious mental disorder in 23 000 prisoners: A systematic review of 62 surveys*. *The Lancet*, vol. 359, nr 9306, s 545-51.
- Foucault, Michel (1977) *Det moderne fengsels historie*. Oslo: Gyldendal.
- Fossestøl, K. (red) (1999) *Mellom individ og marked. Attføringsvirksomhet i velferdsstaten*. Rapportserie 6/99. Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Fridhov, Inger Marie (2003) *Fanger og fengsel*. I: Liv Finstad og Cecilie Høigård (red.) *Kriminologi. Opprinnelig gitt ut på Pax Forlag i 1997. Nytt oppdatert kapittel på publisert på internett:*
</www.jus.uio.no/ikrs/ekskursjon/fengslet/litteratur/fridhov.html>
- Fridhov, Inger Marie (2003) *Kriminalitetsforebygging på kort og lang sikt*. I: *Å lære bak murene*, s 227-46. København: Nordisk Ministerråd.
- Friestad, Christine og Inger Lise Skog Hansen (2004) *Levekår blant innsatte*. Fafo-rapport 429. Oslo: Fafo.
- Fugelli, Per (2001) *Tillit*. *Tidsskrift for den norske Lægeförening*, nr 30, s 3621-4.
- Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gjernes, Trude, Lise Lien, Trond Bliksvær og Ingrid Fylling (2008) *Evaluering av forsøket med nye samarbeidsformer mellom forskning, utdanning, praksis og brukere ó Høgskole- og universitetssosialkontor (HUSK)*. Arbeidsnotat 1013/08. Bodø: Nordlandsforskning.
- Goffman, Erving (1967) *Anstalt og menneske*. København: Jørgen Paludans forlag.
- Grøvdal, Yngvil (2001) *Sånn er det bare! En kvalitativ studie av fengselsbetjeners arbeid*. Institutt for kriminologi og rettsosiologi. Skriftserie 67/2001. Oslo: Universitet i Oslo.
- Halvorsen, Knut (1990) *Innføring i sosialpolitikk*. Oslo: TANO.
- Hammer, Torild og Einar Øverbye (red.) (2006) *Inkluderende arbeidsliv? Erfaringer og strategier*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Hartvig, Pål og Bjørn Østberg (2004) *Psykisk lidelse og avvik blant norske fengselsinnsatte*. *Tidsskrift for den Norske Lægeförening*, nr 16, s 2091-3.
- Kjelsberg, Ellen og Paal Hartvig (2005) *Can morbidity be inferred from prescription drug use? Results from a nation wide prison population study?*. *European Journal of Epidemiology*, nr 20, s 587-92.
- Kriminalomsorgen (2005) *Kriminalomsorgens arbeidsdrift ó strategi og handlingsplan for arbeidsdriften 2005 ó 2008*.
- Kriminalomsorgen (2007) *Årsmelding 2007*.
- Kriminalomsorgen (2004): *Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007*

- Kriminalomsorgens sikkerhetsstrategi (2006-2010). Trygghet for samfunnet, domfelte, innsatte og tilsatte
- Kvale, Steinar (1997): *Det kvalitative forskningsintervju*, Oslo: adNotam Gyldendal
- Larsen, Ø. (2001): öFredrik Holsts og fengsleneö. Tidskrift for Den norske legeforening 2001; 121:3556-60.
- Lien, Lise og Terje Olsen (2007) *Ny karriere eller ny barriere? Arbeid-sdimensjonen ved soning*. NF-arbeidsnotat 1008/07. Bodø: Nordlandsforskning.
- Lysgaard, Sverre (1985): *Arbeiderkollektivet*, Universitetsforlaget AS, Oslo ó Bergen ó Stavanger - Tromsø
- Lov 2001-05-18 nr 21: Lov om gjennomføring av straff mv. (straffegjennomføringsloven)
- Manger, Terje, Ole-Johan Eikeland, Åge Diseth og Hilde Hetland (2006) *Innsette i norske fengsel: Motiv for utdanning*. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- Mathiesen, Thomas (2007 [1987]) *Kan fengsel forsvares?* Oslo: Pax forlag.
- Nilsson, Anders (2003) öLiving Conditions, social exclusion and recidivism among prison inmatesö. Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, vol 4, s 57-83.
- Normann, Trine, Johans Tveit Sandvin og Hanne Thommesen (2004) *A Holistic Approach to Rehabilitation*. Oslo: Kommuneforlaget.
- NOU 1984:2 *Utdanning for arbeid i kriminalomsorgen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Olsen, Terje (2003) *óLitt av en jobb! En studie av tilrettelagt arbeid for personer med utviklingshemming*. NF-rapport 12/03. Bodø: Nordlandsforskning.
- Ot. prp. 70 (2006-2007) *Om lov om endringer i sosialtjenesteloven og i enkelte andre lover*
- Paine, Robert (red.) (1977) *The White Arctic. Anthropological Essays on Tutelage and Ethnicity*. Newfoundland social and economic papers. Institute of Social and Economic Research, Memorial University of Newfoundland.
- Rognaldsen, Svein (2003): *Evaluering av fengselsundervisningen med vekt på systemnivået og Kriminalomsorgens totale opplæringsvirksomhet*. Institutt for pedagogikk, UiB/Fylkesmannen i Hordaland
- Rose, Nikolas (1999) *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Rubin, Herbert J. og Irene S. Rubin (1995): *Qualitative Interviewing. The art of hearing data*, Sage Publications, London.
- Rundskriv KSF 1/2006. Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. Regler for dagpenger til innsatte og dagpengenes størrelse, datert 3. januar 2006. <www.kriminalomsorgen.no/getfile.php/234098.823.bpuyaqrpty/rundskr_ksf20061.pdf>
- Rundskriv G-5/2005. *Rundskriv om forvaltningssamarbeid mellom opplæringssektoren og kriminalomsorgen*

- Rundskriv KSF 3/2002: *Rundskriv ó retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen.*
- Rønning, Elisabeth (2002) *Jakten på den moderne arbeiderö. Samfunnsspeilet nr. 4-5/02.* Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Samarbeidsavtale mellom kriminalomsorgen og Arbeids- og velferdsetaten, 2006.
- Schaanning, Espen (2007) *Menneskelaboratoriet. Botsfengslets historie.* Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Seip, Anne-Lise (1984) *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920.* Oslo: Gyldendal.
- Seligman, Adam B. (1997) *The Problem of Trust.* Princeton: Princeton University Press.
- Shakespeare, Tom (2006) *Disabilities Rights and Wrongs.* London: Routledge.
- Skarðhamar, Torbjörn (2003) *Inmates' social background and living conditions. Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, vol 4, s 39-56.*
- St. meld. nr 9 (2006-2007): *Arbeid, velferd, inkludering*
- St.meld. 27 (1997-98) *Om kriminalomsorgen.*
- St. meld. 27 (2004-05) *Om opplæringen innenfor kriminalomsorgen.*
- St. prp. nr 1 (2005-06) *Statsbudsjett for budsjettåret 2006.*
- St. prp. nr 1 (1987-1988): *Statsbudsjett for budsjettåret 1988*
- St. prp. nr 46 (2004-2005): *Ny arbeids- og velferdsforvaltning*
- Teigen, Mari (2006) *Det kjønnsdelte arbeidslivet. En kunnskapsoversikt.* Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- TemaNord (2003) *Å lære bak murene: Nordisk kartlegging av fengselsundervisningen.* Nr 549. København: Nordisk Ministerråd.
- Wadel, Cato (1984) *Det skjulte arbeid.* Oslo: Universitetsforlaget.

VEDLEGG 1

Forklaring til begrepsbruk om stillingskategorier:

Fengselsbetjent er utdanning ved Fengselsskolen ved Kriminalomsorgens utdanningscenter (KRUS). Det er en toårig utdannelse med pliktår etter endt utdanning. Utdanningen gir en innføring i hvordan det er å arbeide i fengsel og etter dette utplasseres du ved et godkjent aspirantfengsel. Under arbeidspraksisen skal man jevnlig bli evaluert og man skal få oppfølging av en veileder. Man deltar i det daglige arbeidet som fengselsbetjent under praksisperioden. I tillegg til praksis har man et år med teori. Her får man opplæring i bl.a.: kriminalkunnskap, etikk, miljøarbeid i fengsel, sosiologi, psykologi, juridiske emner og betjentrollen. Utdanningen er inspirert av problembaserte læringsmetoder der gruppeundervisning og gruppearbeid utgjør en viktig del av studiehverdagen.

Kontaktbetjenten er tenkt som en tjenestemann med et særlig ansvar for å følge opp den enkelte ansatte under soningen eller varetektsoppholdet (se eget avsnitt om kontaktbetjentordningen).

Verksbetjentene i kriminalomsorgen arbeider med vedlikehold, drift av fengselet, opplæring og sysselsetting av innsatte. De blir ansatt av det enkelte fengsel med bakgrunn i deres kompetanse innenfor et spesielt fagområde. Erfaringsmessig har de flere yrkesaktive år bak seg før de blir tilsatt i verksdriften.